

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QƏŞƏMZADƏ NİRUFƏ VAHİD QIZI

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

“Ticarətdə sahibkarlıq və onun inkişaf istiqamətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxisas:

060411 «Kommersiya»

İxtisaslaşma:

«Kommersiya fəaliyyəti»

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n., prof. Məmmədov T.C.

dos. M.Q.Əkbərov

Kafedra müdiri

dos. M.Q.Əkbərov

BAKİ - 2015

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	4
I fəsil. Ticarət sahibkarlığının konseptual əsasları və iqtisadi mahiyyəti	
1.1. Sahibkarlıq anlayışı və sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti	9
1.2. Ticarət haqqında iqtisadi baxışların yaranması və iqtisadi nəzəriyyələr	13
1.3. Azərbaycanda ticarət sahibkarlığının inkişaf mərhələləri	24
II fəsil. Azərbaycanda ticarət sahibkarlığının ümumi vəziyyəti, inkişaf dinamikası	
2.1. Azərbaycan Respublikası üzrə ticarətin ümumi inkişaf vəziyyəti	34
2.2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Ölkənin xarici ticarətində ayrı-ayrı ölkələrin payı	46
2.3. Ticarət sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsi və onun istiqamətləri	58
III. Azərbaycan respublikasında ticarət sahibkarlığının inkişafında əsas problemlər və ticarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirakı və bu sahədə mövcud problemlər	70
3.2. Ticarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmə işlər	82
3.3. Ticarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmə işlər	88
Nəticə və təkliflər	103
Ədəbiyyat siyahısı	107
Резюме	
Summary	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ticarət cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində əmtəə istehsalı ilə birlikdə, yəni əmək məhsulunun öz istehsalı üçün yox, satışı üçün istehsal edildiyi mərhələdə meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə bazar sistemini qurmağa çalışan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının inkişafı təkcə daxili imkanlarla deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması olan xarici ticarətdən səmərəli surətdə istifadə edilməsi ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan hal-hazırda sahibkarlıq subyektlərinin həm daxili bazarı formalaşdırmaq imkanları, bu sahədə mövcud problemlər və həm də xarici ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi mövzusu çox aktualdır.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ən başlıca struktur komponentlərindən biri sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət əldə etməsi məqsədi ilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmət göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Zəngin məzmunu, müxtəlif növlərə və formalara malik olan sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial tərəqqinin əsas şərtidir, sahibkarlar isə cəmiyyətin ən təşəbbüskar, çevik, elmi-texniki yenilikləri daha tez mənimsəyən və istehsalata tətbiq edən sosial təbəqəsidir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti daxili istehlak bazarının formalaşmasında, məhsul bolluğu yaratmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. O, həmçinin sağlam rəqabət üçün geniş imkanlar açır, işsizlik kimi kəskin sosial-iqtisadi problemin həllini sürətləndirir, dövlət büdcəsinin formalaşmasında yaxından iştirak edir. Bazar iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi sahibkar həmişə çalışır ki, mövcud iqtisadi resurslardan qənaətlə, səmərəli istifadə edərək dünya standartlarına uyğun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını artırsın, rəqabət bazarında öz təklifi ilə çıxış edə

bilsin və nəticədə yüksək mənfəət götürsün.

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının son illərdə dünya ticarət sisteminə inteqrasiya edilməsi istiqamətində çox sanballı tədbirlər həyata keçirilir ki, bütün bunlar da respublikamızın dinamik inkişaf imkanlarını genişləndirir.

Hər bir müstəqil dövlətin ən əsas vəzifəsi ölkənin milli maraqlarından irəli gələn daxili və xarici siyasətinin elmi əsaslara malik strateji xəttini hazırlamaq, iqtisadi inkişaf konsepsiyasını müəyyən etmək, ölkənin bütün qüvvə və bacarığını onların reallaşmasına yönəltməkdir.

Bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi milli sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi və ticarətlə əlaqədardır. Çünki milli istehsal və ticarətin inkişafı müstəqil dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin maddi əsaslarının yaradılmasının, məşğulluq və yoxsulluq problemlərinin həllinin, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətməyin, xalqın rifahını daha yüksəltməyin güclü amili sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə milli istehsalın və ticarətin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə zəncirvari reaksiya xarakterli təsir göstərən amillər sisteminin vəhdətidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı bir tərəfdən yeni iş yerlərinin yaranmasına, əhalinin pul gəlirlərinin artmasına, tələbatın artmasına təsir edir. Digər tərəfdən, tələbatın artımı, öz növbəsində istehsalın yeni yüksəlişinə təkan verir, sosial-iqtisadi inkişaf amillərinin fəallaşmasına və reallaşmasına təsir edir. Milli istehsalın inkişafı öz növbəsində daxili və xarici ticarətin formalaşması və inkişafına səbəb olur. Daxili və xarici ticarətin səviyyəsi və inkişafı isə iqtisadiyyatın yaxın və uzaq gələcəkdə dinamik və keyfiyyətli inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Yazılmış magistr dissertasiyasında qeyd olunan araşdırma müstəqillik illərində qazandığımız uğurların möhkəmlənməsinə və daha da inkişafına, əvvəllər yol verilmiş nöqsanları nəzərə almaqla, gələcəkdə onların təkrar olunmasını istisna edən təminatlar yaratmağa təsir edər. Göstərilmiş təkliflər həmçinin ölkəmizin

təbii, elmi-texniki və intellektual potensialının daha səmərəli istifadə edilməsinə, iqtisadi inkişafa dinamizm gətirməyə və xalqın rifahını daha da yüksəltməyə xidmət edir.

Məhz belə prinsipial cəhətləri nəzərə alaraq sahibkarlıqla məşğul olan subyektlərin daxili və xarici ticarətdə iştirakı, inkişafı və qorunması problemlərinin magistr dissertasiyasında sistemli təhlili ön plana çəkilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir dövlətin iqtisadiyyatı idxalsız və eyni zamanda ixracsız inkişaf edə bilməz. Lakin idxalın və ixracın hər bir dövr üçün optimal həddi, səmərəli strukturu olmalıdır.

Ona görə də belə olan şəraitdə yuxarıda göstərilən problemlərin araşdırılması müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili və xarici ticarət, onun formalaşması və inteqrasiya problemlərinin müəyyən aspektləri həmişə iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın ən görkəmli iqtisadçı alimləri və siyasətçiləri bu problemlərin həlli ilə bağlı öz münasibətlərini bildirmiş və müxtəlif fikirləri əsaslandırmağa çalışmışlar. Bu alimlərin əsərlərində bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşması və qorunması problemlərinin nəzəri və praktiki məsələləri tədqiq olunmuş və iqtisad elminə və praktikaya böyük töhfə olan nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasının ümumi ticarət əməliyyatları, ticarət əməliyyatlarının dövrüyyəsi, bu və ya digər sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirak imkanları, daxili bazarın formalaşmasında və ixrac əməliyyatlarında kiçik və orta müəssisələrin payının artırılması yollarının öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ticarətdə sahibkarlığın əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq;

- ticarət haqqında iqtisadi baxışlar və iqtisadi nəzəriyyələrlə tanışlıq;
- Azərbaycanda ticarət sahibkarlığının inkişaf mərhələlərini müəyyən-
ləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası üzrə ticarətin ümumi inkişaf vəziyyətini tədqiq
etmək;
- ölkənin xarici ticarətində ayrı-ayrı ölkələin payını müəyyənləşdirmək;
- ticarət sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsinin istiqamətlərini müəyyən-
ləşdirmək;
- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirakını müəy-
yənləşdirmək, bu sahədə mövcud problemləri aşkara çıxarmaq və onların həlli
yollarını tapmaq;
- Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işlərinin vəziyyətini araş-
dırmaq,
- ticarətin təşkiləşdirilməsi istiqamətində görülmə işləri sistemli şəkildə
təhlil etmək.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Yazılmış elmi işdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Ko-
mitəsi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Mərkəzi Bank və s.
dövlət orqanlarının statistik məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Magistr dissertasiyasında həmçinin müasir dövrdə Azərbaycanda daxili və xa-
rici ticarətin formalaşması və onun integrasiyası üçün mövcud olan problemlərin
aşkarlanması, onların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakı-
larla ifadə olunur:

- Azərbaycanda sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin xarici ticarətdə iş-
tirik səviyyəsinin tədqiqi;
- Respublika üzrə ticarətin ümumi inkişaf səviyyəsi təhlil edilmiş, əvvəlki il-

lərin statistik göstəriciləri ilə müqayisələr aparılmışdır;

- Ticarətə dövlət müdaxiləsinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatlar aparılmışdır;

- Ölkə müəssisələrinin ixracda iştirakını stimullaşdıran amillər aşkar edilmiş və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təklif edilmiş tövsiyyə və müddəalardan təcrübədə istifadə edilməsi respublikanın sahibkarlıq sferasında və həmçinin ölkə daxili, xarici ticarətdə onların inkişafında islahatların həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya girişdən, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 102 səhifə kompüter mətnindən, o cümlədən 11 cədvəl, 3 diaqram və 2 şəkildən ibarətdir.

FƏSİL 1. TİCARƏT SAHİBKARLIĞININ KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ İQTİSADI MAHIYYƏTİ

1.1. Sahibkarlıq anlayışı və sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti

Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ən başlıca quruluş komponentlərindən biri azad sahibkarlıq fəaliyyətidir. Məhz bu amil ilk növbədə sivil bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının sarsılmaz bazasıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibtlərini müəyyənləşdirir.

Mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələrinin seçilməsi və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi əsasında iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılması sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən cəhətlərdəndir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət əldə etməsi məqsədi ilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmət göstərilməsi formasında həyata keçirənləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri ilə tənzimlənir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllinə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Sahibkarlığın qanun çərçivəsində həyata keçirilən bütün formalarına icazə verilir. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq sahibkarlığın bütün formaları bərabər hüquqa malikdirlər.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması və onun inkişaf etdirilməsinin əsas yolu ilk növbədə xüsusi sektorun, azad sahibkarlığın inkişafıdır. Sahibkarlığın inkişafından bəhs edərkən onun ümumi iqtisadiyyatda tutduğu xüsusi çəki və hər bir sahibkar fəaliyyətinin həcmnin ölçüsünün optimal olmasına çalışmaq lazımdır. Xüsusi çəki məsələsinə dünya təcrübəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq bu hər bir ölkənin özünəməxsusluğu ilə müəyyən olunur. Bu daha çox dövlət mülkiyyətinin ölkə iqtisadiyyatında tutduğu xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunur. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət bölməsinin iqtisadiyyatda mövqeyi son dərəcə müxtəlifdir. Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında dövlət bölməsi ilə xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti arasında nisbət elə optimal dərəcədə olmalıdır ki, o, ümumi iqtisadi inkişafın dinamikliyini mümkün olan nisbətdə saxlamağı təmin edə bilsin. Əlbəttə, bu nisbət mütləq, sabit, dəyişməz qala bilməz. Hansısa istiqamətə meyl edə bilər. Bu tamamilə qanunauyğun bir hal olub obyektiv ümumi inkişaf meylindən, tələb və təklifin müvazinətindən, bank-kredit fəaliyyətindən, rəqabətin dərəcəsindən, motivasiyasından, dövlətin rolundan, hər iki tərəf üçün müxtəlif maneələrin, ziddiyyətlərin ortaya çıxmasından, inhisarçılığın güclü və zəif olmasından asılıdır. Bu, həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində adamların, siyasi partiyaların xüsusi sahibkarlığa təsir dərəcəsindən, bilavasitə istehsal və tədavül dairələrinin bir-birində sahibkarlığın xüsusi çəkisindən və sairədən asılıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətinə varmaq üçün onun yaranma tarixini bilmək vacibdir. Belə ki, sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növü kimi yaranma tarixi orta əsrlərdən başlanır. Bu dövrlərdə tacirlər, satıcılar, sənətkarlar, habelə xeyriyyəçi missionerlər belə sahibkarlıqla məşğul olmağa başlamışlar. Kapitalizmin yaranması ilə əlaqədar sərvətin artırılmasına cəhd mənfəətin həcmnin də hədsiz dərəcədə artmasına gətirib çıxardı. Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərini inkişafı nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti daha çox bəşəri xarakter almışdır. Sahibkarlığın inkişafı hal-hazırda yüksək bir mərhələyə gəlib

çıxmışdır.

Sahibkarlığın daha da geniş təşəkkül tapmasında səhmdar cəmiyyətlərinin yaranması da mühüm rol oynamışdır. XVI əsrin ortalarından etibarən səhm kapitalı əsasında səhmdar cəmiyyətləri təşkil edilməyə başladı. İlk səhmdar şirkəti beynəlxalq ticarət sferasında yaradılmışdı. 1554-cü ildə Rusiyada ticarət etmək üçün İngiltərə ticarət şirkətinin əsası qoyuldu. 1600-cü ildə İngiltərənin OST-İndiya, 1602-ci ildə Hollandiyanın OST-İndiya şirkətləri təsis edildi. Kapitalizmin inkişafının sonrakı dövründə təsərrüfatçılığın səhmdar forması iqtisadiyyatın digər sahələrində də geniş yayılmağa başladı.

XVII əsrin ortalarından başlayaraq dünya iqtisadiyyatında ilk dəfə olaraq səhmdar bankları yaradılmağa başladı. 1694-cü ildə İngiltərəyə və 1695-ci ildə isə Şotlandiyada ilk səhmdar bankının əsası qoyuldu. Belə bir dövrdə əvvəllər mövcud olmuş ailə firmaları, iri mülkiyyətçilər yüzlərlə xırda əmanətçilərə – səhm sahiblərinə parçalanır. Bu prosesin inkişafı xırda və iri biznes arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu şəraitdə xırda firmaların fəaliyyəti çətinləşir, orta və iri firmaların inkişafı geniş vüsət alır. Təsərrüfat fəaliyyətindən maksimum mənfəət götürmək imkanları genişlənir. İlk dövrlərdə sahibkarlıq funksiyası bir nəfərin əlində mərkəzləşmiş, sonralar isə xüsusi istiqamətlərə ayrılmışdır.

Marksistlər sahibkarlıq fəaliyyətini hər şeydən əvvəl şəxsi mülkiyyət və istismar ilə bağlayırdılar. Bununla belə sahibkarlığın yaradıcı və təşkilati funksiyasını qəbul edirdilər. Birinci, marksistlər sahibkarın gəlirinə əlavə dəyər kimi baxırdılar. Sahibkarlıq gəlirinin alınmasına yönələn fəaliyyətə isə fəhlə sinfinin istismarı forması kimi baxılırdı.

İkinci, istehsalın ümumiləşdirilməsinə onun dövlətinkiləşdirilməsi, şəxsi əmlakın milliləşdirilməsi, xalq təsərrüfatının vahid fabrikaya – üst sindikata çevrilməsi kimi baxırdılar.

Üçüncü, planlılıq bu sindikatların bütün sahələrində məhsulun istehsalı, tədarükü, qiyməti üzrə tapşırıqların mərkəzləşdirilmiş formada təyini kimi, əmək bölgüsü isə praktiki olaraq nəticə və sərfin nisbətini nəzərə almadan plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə sərf olunan əməyin mürəkkəbliyi və miqdarı üzrə ödənilməsi kimi baxılırdı.

SSRİ MİK və XKS-nin 29.08.1927-ci Tl qərarı ilə təsdiq edimiş “Dövlət trestləri haqqında qaydalar”da yeni iqtisadi siyasətin konsepsiyasında yaranan sahibkarlıq fəaliyyətinə kapitalizmin qarşısında duran məcburi labüdlük kimi baxırdılar. Yeni iqtisadi siyasət dövründə sahibkarlığın inkişafında dövlətin marağı, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha dəqiq formalaşmışdı. Sahibkarlar öz məqsədləri üçün bu münasibələrin inkişafı ancaq müəyyən ölçüdə və istehsalat dayanmalarında xeyirli, vacib olan hallarda yol verilirdi və bu münasibətə nəzarət etmək üçün saxlanılırdı. Hətta bu şəraitdə də sahibkarlıq iqtisadiyyatın əksər sahələrində inkişaf etməyə başladı.

Yeni iqtisadi siyasət fərdi sahibkarlığın aktivləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Çünki iki səbəb buna imkan yaratmışdı: kiçik müəssisələrin yenidən sahiblərinə qaytarılması və təsis fəaliyyətinə qanunvericiliklə icazə verilməsi.

Sonrakı inkişaf mərhələsi sahibkarlıq fəaliyyəti baxımından uğursuz olmuşdur. Bu dövr, altmış illik (1920-ci illərin axırından 1980-ci illərin ikinci yarısına kimi) bir dövrü əhatə etmişdir. Bu inzibati-amirlik sisteminin hüdudsuz hökmranlığı dövrü olmuşdur. İqtisadiyyatın leqal bölməsindən sahibkarlıq praktik olaraq qovulub çıxarılmışdır və kölgə iqtisadiyyatına keçməklə qeyri-leqal vəziyyətə düşmüşdür.

1988-ci ilin əvvəlində bütün kooperativ müəssisələrin 90 %-i və onların realizə etdikləri məhsulların 90 %-i xalq istehlakı, məişət xidməti mallarının istehsalını, təkrar istehsal olunan xammalın tədarükü və emalını əhatə edirdi. Kooperativ fəaliyyətin müxtəlif növləri yaranırdı.

Məhz bu zaman müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda kiçik müəssisələrin sürətli artımı baş verir. 1990-cı ildə ölkədə təxminən 5 milyon nəfərin məşğul olduğu və 40 mlrd. rubl həcmində məhsul istehsal edən 200 mindən artıq müəssisə var idi.

Hal-hazırkı dövrə qədər sahibkarlığın inkişafı probleminin çox aspektləri ətraflı təhlil edilmiş, ölkədə və xarici ədəbiyyatda geniş şəkildə əks etdirilmişdir. Lakin, bu günə kimi dünyada sahibkarlıq haqqında iqtisadi nəzəriyyə yaranmamışdır və eləcə də sahibkarlığın qəbul olunmuş ümumi bir tərfi verilməmişdir.

1.2. Ticarət haqqında iqtisadi baxışların yaranması və iqtisadi nəzəriyyələr

Sahibkarlıq haqqında ilk elmi fikirlərə fransız iqtisadçısı Riçard Kantilionun əsərlərində rast gəlinir. İlk dəfə təsərrüfat fəaliyyətində “risk”in mühüm element olduğunu qeyd edərək onun əsas daşıyıcısını elm aləmində “sahibkar” anlayışı kimi məhz R.Kantilion gətirmişdir. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Kantilion “Ticarətin təbiəti haqqında təcrübə” əsərində belə bir ideya irəli sürmüşdü ki, sahibkar risklər şəraitində fəaliyyət göstərən insandır. O, sahibkar dedikdə müəyyən bir məhsul istehsal etmək və satmaq üçün məlum qiymətə istehsal vasitələri alan, xərclər üzrə öhdəlik götürən, lakin nəticənin hansı qiymətlə reallaşacağını bilməyən adam nəzərdə tuturdu. R.Kantilion torpağı və əməyi iqtisadi sərvətin mənbəyi hesab edir və maddi nemətlərin dəyərini bu amillərdə artırır. Beləliklə, onun fikrincə, sahibkarlıq özündə risk elementini əks etdirən istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti kimi başa düşülürdü.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur fransız iqtisadçısı J.B. Sey “Siyasi iqtisadın traktları” adlı əsərində sahibkarlıq fəaliyyətini istehsalın üç amili – torpaq, kapital, əməyin birləşdirilməsi ilə xarakterizə edirdi. O, öz əsərində həm də ingilis sahibkarlarının istedadını və İngiltərədə sənayenin müvəf-

fəqiyyətli inkişafını da əsas amillərdən biri kimi qeyd edir. Əsərdə əsas tezis kimi sahibkarlığın məhsul istehsalında fəal rolu göstərilir. O, qeyd edir ki, sahibkar nemətlərin istehsalı və bölgüsü prosesində mərkəzi bir fiqurdur. X.Seyin mülahizələrinə görə, sahibkarın gəliri onun əməyinə, təşkilatçılıq qabiliyyətinə görə əldə etdiyi qazandır. Onun fikrincə, sahibkar – bu və ya digər məhsul istehsal etmək üçün öz kapitalı və təşəbbüskarlıq qabiliyyəti ilə riskə gedən şəxsdir.

V.Zombart sahibkarlığı “Ümumi rəhbərlik altında birləşmiş bir neçə şəxsin uzunmüddətli əməkdaşlığı nəticəsində uzaqgörənliklə tərtib edilmiş planın həyata keçirilməsi” kimi səciyyələndirir. Bu tərif isə sahibkarı gələcəyə baxan, planlar quran bir adam kimi qələmə alır.

A.Smit sahib və sahibkarı eyniləşdirirdi. Bu isə ondan irəli gəlirdi ki, o zamanlar sahibkarların böyük əksəriyyəti sahib – müdirlər (menecerlər) idi.

Yozef Şumpeter sahibkarı yeni yollar axtaran, yeni kombinasiyalar həyata keçirən sahib kimi görür. Y.Şumpeterə görə sahibkar maddi nemət istehlakçısına tanış olmayan, yaxud əvvəlkindən yaxşı keyfiyyətdə bir şey, ya da sənayedə tətbiq olunmayan yeni istehsal üsulu yaradıcısı, yeni bazar tutan və ya əvvəlkini daha geniş şəkildə, habelə yeni xammal və ya yarımfabrikatlar istifadə edən, işin təşkilinə yeniliklər gətirən adam kimi çıxış edir.

Y.Şumpeter özünün “Kapitalizm, sosializm və demokratiya” kitabında sahibkarlığın inkişafı konsepsiyasının mahiyyətini açaraq onu “dağıdaraq yaradan” kimi səciyyələndirmişdir. Bu yanaşmaya görə sahibkar bir iqtisadi agent olaraq yaradıcı davranış tipinə aid olub yeni ideyaları, köhnə strukturları dağıtmaq yolu ilə həyata keçirir.

Alman müəlliflərinin fikrinə görə sahibkar olmaq üçün sərəncam verməyi, planlaşdırmağı və rəhbərlik etməyi bacarmaq qabiliyyətinə qadir olmaq zəruridir. Bunların ən zərurisi isə sərəncam verməyi bacarmaqdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki,

onun sərəncamları məlum şəkildə maliyyə riski ilə bağlıdır. Mənfəətə can atmaq və ziyan riskinə getmək yaradıcılıq gücü ilə birlikdə sahibkarın əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Əvvəldə qeyd edilənlərdən də görünür ki, sahibkar özünəməxsus bir psixoloji tipdir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə sahibkarlar azad fəaliyyətləri ilə başqalarından həmişə fərqlənmişlər. Tarixə nəzər saldıqda müxtəlif dövrlərdə əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla müxtəlif sahibkar tipləri ilə qarşılaşmaq mümkündür:

- Ən qədim sahibkar tipi mülkiyyətçi-sahibkardır. O, öz istehsal vasitələri və gəlirlərindən sərbəst şəkildə istifadə etmək hüququna malik olmaqla öz təsərrüfatını yaxşılaşdırmaq və ya genişləndirmək üçün yollar axtarıb tapır.

- Orta əsrlərdə yeni təsərrüfat şəraiti formalaşmağa başlamışdı. Yeni şərait isə yeni tip sahibkarın yaranmasına zəmin yaradırdı. Feodalların, dini qurumların, dəniz yollarının açılması ilə bağlı olan iri tacirlərin meydana gəlməsi yeni tipinin əmələ gəlməsini şərtləndirirdi.

- Müstəmləkəçilik siyasətinin inkişafı sahibkar adamlar qarşısında perspektivləri genişləndirirdi. Bu dövrdə xeyirxah sahibkar anlayışı yaranır.

- Kapitalizmin inkişafı dövründə Amerika sahibkarlarının daha çox başqa xüsusiyyətləri də tələb olunurdu. Bu dövrdə S.Jirar, C.Astor, Ceyms Kuk, E.Karneqi, Rokfeller kimi sahibkarlar meydana gəldilər.

- Sənaye müəssisələrinin yeni formalarının həyatda özünə yer tutması yeni sahibkar tipini də meydana gətirir. Təmərküzləşmə prosesi, bir tərəfdən, sahibkara məxsus yeni xüsusiyyətləri sənaye maqnatları simasında aşkar etmək üçün geniş imkanlar açdı, digər tərəfdən trest direktorları kimi özgə sərvətlərinə, özgə mülkiyyətinə dair sərəncamlar verən sahibkar tipinin yaranmasını zəruri etdi.

Tarixçi Anri Piren göstərirdi ki, sənətkarlıq korporasiyaları bazarın açılmasına çox müqavimət göstərsələr də, XIV əsrin sonlarında məcburən razılaşmalı oldular.

Daha sonra Niderland Avropanın ən əsas kommersiya mərkəzinə çevrildi.

Ölkənin dəniz daşınmaları və gəmi istehsalının mərkəzi olan Amsterdam şəhəri Baltik regionunda taxıl ticarəti və həmçinin dəniz yolu ilə daşınan digər məhsulların daşınması üzrə nəzarəti ələ keçirdi. Nəticə etibarlı ilə Niderland Avropanın mərkəzi bazarına çevrildi və burada maliyyə, sığorta, bank kimi infrastrukturların öyrənilməsinə və fəaliyyətinə tələb yarandı. Mövcud dövrdə Avropa istehsalında defisit yaranması, Amsterdamda qiymətlərin qalxmasına və daşınmaların tarifinin artmasına gətirib çıxarırdı. Bu cür vəziyyət Niderlandın inkişafına bilavasitə təsir göstərirdi.

Ticarətə olan tələb həmçinin merkantilist siyasətinin bərqərar olmasına şərait yaratdı. Həmin dövrün Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Niderlandda ölkədən qiymətli metalların və pulların daşınması qadağan olunmurdu, ölkə istehsalının qorunması üzrə siyasət aparmırdı və azad ticarət siyasəti üstünlük təşkil edir.

XVII əsrdə artıq hollandlar dünyanın ən varlı xalqı oldu. Onların ölkəsi azad ticarət yolunu seçən ölkələr və həmçinin digər ölkələr üçün nümunə oldu. Lakin tezliklə Hollandiyada liderlik edən bu siyasətə hökumətin gücləndirilmiş səyləri və proteksionizm siyasəti ilə son qoyuldu. XVII əsrin sonlarına ölkədəki vergi, gömrük tarifləri qalxmağa başladı. Bu da ticarət dövrüyyəsinin və əmək haqqının azaldılmasına gətirib çıxardı. İxtisaslaşdırılmış işçi qüvvəsi və kommersiya fəaliyyəti də digər regionlara meyl etdi. Məsələn, Hamburq kimi tariflərin və vergi dərəcələrinin aşağı olduğu bir şəhər daha əlverişli idi.

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra İngiltərə mühüm dəniz yollarının keçdiyi rayonlara daxil idi. Londonda çoxlu tacir kontorları və banklar meydana gəlmişdi. Manufaktura yaranandan sonra İngiltərə başqa ölkələrə yun göndərmir, ancaq mahud, kömür, balıq və s. aparırdı. Ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Uzaq ölkələrlə aparılan bütün ticarət ən varlı tacirlərin təşkil etdiyi şirkətlərin əlində idi. Şirkətlərə daxil olan tacirlər malı birlikdə satır, gəlirini qoyulan pula görə bölüşürdülər.

Rusiya ilə ticarət etmək üçün Moskva şirkəti, Afrika ilə Qvineya şirkəti, Hind okeanı və Sakit okeanı sahillərindəki ölkələrlə ticarət aparmaq üçün Ost-Hind şirkəti (1600) yaranmışdı.

XVI əsrdə hollanların orta əsr ticarət məhdudiyyətlərini ləğv etməyə başladıkları bir dövrdə İngiltərə də öz bazarını yaratmağa başladı. Əsrin əvvəllərində tədarükata qarşı yazılan qanunları ləğv olunmağa başlandı, ixracı məhdudlaşdırılan maneələr azaldıldı. Qüvvədə qalan ticarət məhdudiyyətləri də öz qüvvəsini itirdi.

Tarixçi F.C.Fişerin qeyd etdiyi kimi, “İngiltərənin yeni və yenilənən tarixində azad ticarətin ən böyük dövrü” başlandı. Təəssüf ki, azad ticarətin ilk dövrü elə də uzun sürmədi. XVI əsrin ortalarında milli istehsalı dövlətin monetar siyasəti nəticəsində yaranan depressiyadan qorumaq üçün ticarət məhdudiyyətləri yenidən bərqərar olunmağa başlandı. Lakin, 1604-cü ildə, depressiyanın təsiri azalmağa başladığı bir dövrdə Palata yenidən azad ticarət barədə qanunlar qəbul etməyə başladı.

XVII əsrin sonlarına yeni proteksionizm dalğası başlandı. 1690-cı ildən 1704-cü ilədək idxal rüsumları dörd dəfədən çox artdı. Bununla belə, həmin dövrdə Fransanın kralı XIV Lüdoviqin maliyyə naziri Xan Batist Kolber idxalı, həmçinin İngiltərədən gələn məhsulların idxalını məhdudlaşdırmaqla hökumətin gəlirini artırmağa və ölkədə avtarkiya iqtisadiyyatı qurmağa çalışırdı.

Proteksionizmin təsdiqi ingilis publisisti Tomas Mun kimilərinin merkantilist ideyalarının yayılmasına və artmasına gətirib çıxardırdı. Bu yanlış doktrinalar, təəssüf ki, bu günkü teoriyalarda da çox zaman bənzərlik təşkil edir.

Merkantilistlərin fikrinə görə ölkə iqtisadiyyatının çiçəklənməsi ölkədə qızıl və gümüş kimi qiymətli metalların ehtiyatından asılıdır. Xarici ticarətin mahiyyətinin və məqədlərinin müəyyənləşdirilməsinə ilk dəfə hələ feodalizmin dağılmağa başladığı və kapitalizmin meydana gəldiyi XV-XVII əsrlərdə merkantilistlərin iqtisadi təlimlərində cəhd olunmuşdur. Merkantilizm məktəbinin görkəmli

nümayəndəsi A.Monkreyenin fikrincə, xarici ticarətin başlıca məqsədi sərvətin ən mühüm forması olan qızılın və qiymətli metalların ölkəyə gətirilməsinə xidmət etməkdir. Çünki dövlətin başlıca vəzifəsi ölkənin qızıl ehtiyatını artırmaqdır və xarici ticarət bu vəzifəni yerinə yetirməlidir. Bu məqsədlə ölkədən xaricə qızıl çıxarılması qanunla qadağan olunurdu. Bu siyasət uzun müddət Avropada geniş tətbiq olunmuşdur və xarici ticarətə dövlətin müxtəlif variantlarda müdaxiləsini (ilkin və yetgin merkantilizm) nəzərdə tuturdu. Ticarət siyasəti ixracatı müxtəlif formalarda həvəsləndirməklə yanaşı gömrük rüsumları təyin etməklə idxalı məhdudlaşdırmağa xidmət edirdi. Kapitalizmin sürətli inkişafı, daxili bazarların məhdudluğu və proteksionist siyasətin ümumi inkişafa mane olduğunu ortaya qoydu. Belə ki, hər bir ölkə yüksək gömrük rüsumları təyin edərək öz milli iqtisadiyyatını qorumaq cəhdləri, sonda ölkələr arasındakı ticarətin məhdudlaşmasına və onlar arasında ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Digər tərəfdən iri maşınlı sənayenin meydana gəlib inkişaf etməsi nəticəsində mübadilə sferasına külli miqdarda əmtəələr çıxarıldı ki, bunları satmaq üçün daxili bazarlar kifayət etmədiyindən yeni siyasətə keçmək obyektə reallığa çevrilmişdi. Belə bir siyasət xaricdə azadlığı və sərbəstliyi nəzərdə tuturdu ki, bu da dövlətin bu sferaya müdaxilə etməməsi demək idi.

Qərb iqtisadi nəzəriyyəsinin nümayəndələri azad sahibkarlıq və ticarətin bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə faydalılığını, sonralar isə ölkələrin sənaye və aqrar ölkələrə bölməyin vacibliyini sübut etməyə az qüvvə sərf etməmişlər.

Azad sahibkarlığın və ticarətin bütün ölkələr üçün faydalılığını hələ burjuva iqtisadi nəzəriyyəsinin klassikləri əsaslandırmağa çalışmışdılar. Azad ticarət siyasətinin nəzəri əsaslarını klassik ingilis siyasi iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndələri A.Smit və D.Rikardonun iqtisadi təlimləri təşkil edirdi.

Klassik ingilis siyasi iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndələri A.Smit və D.Rikardo və D.S.Mill öz iqtisadi baxışlarında xalqları əmtəə və xidmətlərlə təmin

edən maddi istehsalın müəyyənedici rolundan çıxış edirdilər. Eyni zamanda onlar hesab edirdilər ki, istehsalın baş tutması və daha sürətlə inkişafı təbii amillərlə müəyyən olunur. Bu amillərdə üstünlüyə malik olmaq və ya digər istehsalın aparılmasına və xaricə ixracına daha əlverişli şərait yaradır. “Təbii əmək bölgüsü”nə əsaslanan yanaşma bu gün də klassik məktəbin davamçılarına xasdır.

1776-cı ildə Adam Smitin “Xalqların sərvəti” adlı kitabı çıxdıqdan sonra azad ticarət teoriyası” ideya mübarizəsində mübahisəsiz qalib oldu. Smit göstərirdi ki, azad ticarətin və onun formalaşdırdığı beynəlxalq əmək bölgüsünün bütün iştirakçıları bu prosesdən udurlar. Bununla belə, həmin dövrdə ölkənin iqtisadiyyatında merkantilist siyasətin qalıqları və hətta orta əsr daxili ticarət məhdudiyyətləri hələ də tətbiq olunurdu. Buna görə də azad ticarətin təsdiqi üçün hələ bir çox ideya döyüşlərində qalib gəlmək vacib idi.

Azad ticarətin əsas maneələri kimi, demək olar ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər saxlanılmış gəmiçilik və çörək qanunlarını göstərmək olar.

Hələ 1660-cı ildən qəbul olunmuş gəmiçilik qanununun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, İngiltərədən və həmçinin onun koloniyalarından məhsul daşınmaları britaniya gəmiləri ilə həyata keçirilməli idi. 1670-ci ildən qüvvəyə minmiş çörək qanununa əsasən isə ölkə daxilində taxılın qiymətinin yüksək səviyyədə saxlanması məqsədi ilə idxal olunan taxıla yüksək proteksianist tariflər qoyulurdu. Burada əsas məqsəd kimi yerli əkinçiliyi inkişaf etdirmək göstərilirdi.

Ticarətin liberallaşma dalğası 1820-ci ildən başladı və beləliklə də 1846-cı ildə çörək qanunu və 1849-cu ildə isə gəmiçilik qanunu ləğv edildi. Azad ticarət prinsipi, 1860-cı ildə ingilis-fransız ticarət sazişini daha da möhkəmləndirdi. Bu dövrdən Birinci dünya müharibəsinədək Böyük Britaniya azad ticarət siyasətinə üstünlük vermişdi. Əslində elə bazar iqtisadiyyatının formalaşması ticarətin liberallaşması prosesinin məntiqi nəticəsi kimi baş tutmuşdur. Artan əhəlinin tələbatını ödəmək üçün güclü inkişaf edən Britaniyanın iqtisadiyyatı daha çox

idxal olunan məhsullara, ən əsas da xammala olan tələbatı böyüyürdü. Bununla belə, öz istehsalı üçün satış bazarlarına ehtiyac yarandı. Bu dövrdə Britaniya dünyanın ən güclü və inkişaf etmiş ölkəsinə çevrilmişdi.

Tarixçi Pol Kennedi bu situasiyanı belə təsvir edir: “1760-1830-cu illər Böyük Britaniyanın payına Avropada istehsal olunan sənaye məhsullarının 2/3-si, bütün dünya üzrə məhsul istehsalının payı isə 1,9 %-dən 9,5 %-ə qədər artdı; növbəti 30 ilə ölkənin sənayesinin inkişafı nəticəsində bu rəqəm 19,9 %-ə qədər artdı, baxmayaraq ki, digər ölkələrdə də texnologiya sürətlə inkişaf edirdi. 1860-cı ildə Böyük Britaniya demək olar ki, iqtisadi inkişafının ən yüksək nöqtəsinə çatdı. Belə ki, Böyük Britaniya dünya dəmir istehsalının 53 %-ni, kömürün 50 %-ni və bütün dünyada becərilən pambıq xammalının yarısına qədərini istehlak edirdi”.

A.Smit görə, azad ticarət Prinsipi ölkəyə imkan verir ki, öz gücünü digər ölkələrdən daha keyfiyyətli və daha ucuz istehsal edə bildiyi məhsul və xidmətin istehsalı sahələrinə yönəltsin. Nəticədə qərarlaşan əmək bölgüsü mübadilənin artmasına və beynəlxalq ticarətin inkişafına səbəb olmaqla iştirakçıların hamısının səmərə əldə etməsinə gətirib çıxarır. A.Smitə görə belə üstünlük hər bir ölkənin müvafiq məhsul istehsalına mütləq məsrəflərindəki fərqlə (məhsul vahidi istehsalı üçün tələb olunan iş saatları) müəyyən olunur. Məsələn, şərabı Fransada və Portuqaliyada daha ucuz istehsal etmək olar nəinki Şotlandiyada istixanalarda.

Mütləq üstünlüyə malik olmadığı məhsulların istehsalından imtina edərək, üstünlüyə malik olduğu sahələr öz gücünü cəmləşdirməklə ümumi istehsalın həcmində artmasına və mübadilənin inkişafına səbəb olur. A.Smitin müddəaları istehsal texnologiyasının tətbiqindən irəli gələn, əldə olunmuş üstünlüklə zənginləşdirildikdə daha da inkişaf etmiş olur. Qeyd olunan “mütləq üstünlük” iki müqayisə olunan ölkə arasında natural formada əmtəə mübadiləsi ilə əlaqədar olsa da pul tədavülünü tətbiq etdikdə də öz nəzəri əhəmiyyətini doğruldur.

Adam Smit yazırdı ki, əgər hər hansı bir xarici dövlət bizə hər hansı bir malı

bizim istehsal edə biləcəyimizdən daha ucuz qiymətə təklif edirsə, onda bu malı həmin bölgədən almaq daha məqsədəuyğundur.

Azad sahibkarlığın və ticarətin öyrənilməsinin sonrakı mərhələləri D.Rikardonun əsərlərində öz əksini tapmışdır. D.Rikardo bu nəzəriyyəni hazırlayarkən problemin həllini təkcə nəzəri planda deyil, həm də praktiki olaraq göstərməyə çalışmışdır. O, özünün nəzəri nəticələri ilə ölkələr arasında heç bir məhdudiyyət qoymadan azad ticarətin yaradılmasını əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrinə görə azad sahibkarlıq və ticarət şəraitində ölkələr xarici ticarətin genişlənməsindən daha çox gəlir əldə edərlər. Azad sahibkarlığın və ticarətin təmsilçiləri kimi Rikardo, sözsüz ki, XIX əsrin birinci yarısında ən güclü ingilis kapitalizminin mənafelərini müdafiə edirdi. Azad sahibkarlıq və ticarətin tətbiqi ingilis mallarının dünya bazarında yüksək rəqabətə davamlılığı sayəsində ingilis kapitalına böyük gəlir gətirə bilərdi. Beləliklə D.Rikardo sübut etmək istəyirdi ki, azad sahibkarlıq və ticarət yalnız İngiltərə üçün deyil, həm də bütün başqa ölkələr üçün də xeyirlidir. D.Rikardonun nəzəriyyəsinin məğzi də A.Smit nəzəriyyəsi kimi ondan ibarətdir ki, hər bir ölkə arasında azad sahibkarlığın və ticarətin inkişafı nəticəsində müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı əmtəələrin istehsalına çəkilən xərclər arasında fərqə görə fayda götürürlər. Ancaq D.Rikardo A.Smitin nəzəriyyəsini tamamlayaraq, istehsal xərclərinin nisbi üstünlük məfhumunu elmə daxil etdi. Rikardo qeyd edirdi ki, keyfiyyətli məhsul istehsalı daha ucuz başa gələn ölkənin dünya miqyasında həmin məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşması məqsədəuyğundur. Bu ölkələr üçün maya dəyəri yüksək olan başqa məhsulların istehsalını inkişaf etdirmək sərfəli deyil.

D.Rikardonun istehsalın nisbi xərcləri nəzəriyyəsində sözsüz ki, səmərəli cəhət vardır. Həqiqətən də, ölkə üçün milli xərcləri başqa məhsula nisbətən azalan məhsulları satmaq, almaq üçün isə həmin ölkə üçün bu məhsulun istehsal xərcləri daha çox olan məhsulun alınmasıdır. Bu prinsip ölkələr arasında əməyin səmərəli

bölünməsi üçün əsas rol oynaya bilər. Deməli, azad ticarət vaxtı ölkələrin ixtisaslaşması əmək xərclərinin azaldılması meyarı istiqamətində getməlidir. Rikardo və onun nəzəriyyəsinin tərəfdarları azad sahibkarlıq və onun inkişafını əməyə qənaət Prinsipi ilə əlaqələndirirlər.

Nisbi xərclər nəzəriyyəsində azad sahibkarlıq və ticarətin faydalılığını təyin edərkən, məhsul istehsalına sərf edilən həqiqi əmək deyil, ancaq istehsal xərcləri müqayisə edilir. Əgər Rikardo özü hələ əmək sərfinin müqayisəsi haqqında danışdısa, onun müasir tərəfdarları istehsal xərclərini əsas tuturdular. A.Smit və D.Rikardo hesab edirdilər ki, azad sahibkarlıq və ticarət kapitalizmdə beynəlxalq əməyin ideal olaraq bölünməsinə gətirəcək, ancaq ticarətin XIX əsrdə ən çox çiçəklənməsi dövründə ölkələr iqtisadi cəhətdən az inkişaf edən ölkələr siyahısına bölünmüşdür.

Müasir Qərb iqtisadçıları azad sahibkarlıq və ticarətin D.Rikardoya əsaslanan inkişaf modelini daha da inkişaf etdirərək təkmilləşdirmişlər Bu nəzəriyyənin müasir modeli Amerika iqtisadçısı V.Xaberlərin alternativ xərc modeli təşkil edir.

D.Rikardo modelindən fərqli olaraq, hər bir ölkə üçün istehsal münasibətlərini xarakterizə edən əyriyə əsaslanaraq hər bir ölkənin bu iki məhsulunun ən yeni texnologiya və resurslardan istifadə edərək istehsalını necə təşkil etdiklərinə baxılır, həm də hər bir ölkənin analoji məhsul istehsalı üçün üstünlüyü bir məhsulun istehsal həcmi artırılması, o biri məhsulun istehsal həcmi azaldılması ilə müəyyən edilir. Nisbi üstünlüklər prinsipindən istifadə dünya resurslarının səmərəli yerləşdirilməsinə və dünya bazarında həmin məhsulların istehsalının artmasını təmin edir.

D.Rikardonun nisbi üstünlük nəzəriyyəsi onilliklər ərzində həm beynəlxalq əməyin bölgüsü, həm də azad sahibkarlıq üçün əsas nəzəriyyə olaraq qalırdı. Başqa bir model XX əsrin 30-cu illərində yaşamış İsveç iqtisadçıları Bertel Olin və Hekşer Eli tərəfindən yaradılmış beynəlxalq ticarət modelidir.

Hekşer-Olin modelində beynəlxalq ixtisaslaşdırma amilləri, həmçinin azad sahibkarlıq ayrı-ayrı ölkələrin təbii fərqləri ilə əlaqələndirilmir. Modeldə birinci növbədə emal sənayesi məhsullarının xarici ticarət şərtləri izah edilirdi. Müəlliflərinin fikrincə bu modeldən ölkənin aqrar-xammal ixtisaslaşması zamanı istifadə edilə bilər.

Hekşer-Olinin modelindən istifadə edərək beynəlxalq ticarət və azad sahibkarlığın mahiyyətinin yeni izahını aşağıdakı kimi şərh etmək olar.

Material və insan resurslarının tarixi və coğrafi cəhətdən ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanması məhsulun nisbi milli üstünlükləri izah edir. Bundan proporsionallıq qanunu amilləri alınır: hər bir ölkə açıq iqtisadiyyatda o məhsulun istehsalı üçün fikirləşir ki, həmin məhsulun istehsalı üçün tələb olunan amillərlə ölkə daha yaxşı təmin olunur. Olin bu qanunu daha qısa şərh edir: beynəlxalq dəyişmə – bu artıq olan amilin az olan amilə dəyişilməsidir: ölkə bolluq təşkil edən amillər əsasında istehsal edilən məhsulu ixraca göndərir. Buradan da azad sahibkarlıq Prinsipi zənginləşir.

Hekşer-Olinin beynəlxalq ticarət və azad sahibkarlıq modelinə uyğun olaraq beynəlxalq ticarət zamanı istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi prosesi gedir. Bərabərləşmə prosesinin məğzi aşağıdakı kimidir: ilk əvvəl istehsal amillərinin qiyməti (əmək haqqı, borc faizi, renta və s.) həmin ölkədə artıqlıq təşkil edən amillərdən nisbətən az, çatışmayanlardan isə yüksək olacaqdır.

Bu və ya digər ölkənin çox kapital tutan məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşması ixracat sahələrinə intensiv kapital axınını gətirir, təkliflə müqayisədə kapitalla tələb artır və müvafiq olaraq onun qiyməti artır. Əksinə olaraq, başqa ölkələrdə çox əmək sərf edilən məhsulların istehsalı əmək resurslarının müvafiq sahələrinə axınını yaradır və müvafiq olaraq həm də işçi qüvvəsinin qiymətini (əmək haqqını) artırır.

Bir qayda olaraq bu cür ölkələr modelinə uyğun olaraq özlərinin əvvəlki üs-

tünlüklərini itirirlər, onların inkişaf səviyyələrinin tənzimlənməsi prosesi gedir. Bu ixracat sahələrinin genişlənməsi üçün şərait yaradır və onların beynəlxalq əmək bölgüsünə dərinə qoşulmalarını və həmçinin azad sahibkarlıq və rəqabət şəraitində yeni inkişaf səviyyəsində nisbi üstünlüklərini nəzərə almağa imkan verir.

Xarici ticarətin müasir ümumi problemlərindən biri xarici ticarəti həyata keçirən firmaların maraqları ilə milli iqtisadiyyatın maraqlarının uzlaşdırılması məsələsidir. Bu problemin həlli belə bir suala cavab verməyə imkan verir, yəni necə olur ki, hər hansı ölkədə konkret firmalar dünya ticarətində konkret sahələrdə bir sıra məhsullar üzrə müəyyən üstünlük qazana bilirlər? Bu suala cavab vermək üçün ABŞ-dan olan iqtisadçı-alim M.Porter müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. Dünyada ixracın yarısından çoxunu həyata keçirən, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin 10 ən iri kompaniyasının təcrübəsini ümumiləşdirərək o, “millətin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi” konsepsiyasını irəli sürdü. Beynəlxalq ticarətdə ölkənin rəqabət qabiliyyətliyi bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə və asılılıqda olan 4 əsas amillə müəyyən olunur:

- istehsal amilləri şəraiti ilə;
- tələb şəraiti ilə;
- xidmət və ona yaxın olan sahələrin vəziyyəti:
- konkret situasiyaya uyğun firmanın strategiyası ilə.

1.3. Azərbaycan ticarət sahibkarlığının inkişaf mərhələləri

Hər bir ölkənin qədim dövrlərdəki iqtisadi-ictimai inkişafını həmin ölkədə tarixən mövcud olmuş ticarət və ticarət yollarının nə səviyyədə olması ilə izah etmək mümkündür. Azərbaycan ərazisində yaranmış qədim Atropatena ərazisinin coğrafi mövqeyi, onun Şərq ilə Qərb, habelə Şimallla Cənub ölkələri arasında

yerləşməsi bu ölkənin Şərqi ticarət yolları qovşağında olması, digər ölkələrdə olduğu kimi oranın da iqtisadi inkişafına təkan verən əsas amil olmuşdur. Şəhər həyatının yaranıb inkişaf etməsində də ticarət yollarının böyük təsiri olmuşdur. Bu səbəbə görə də Atropatenanın bir sıra böyük şəhərləri məhz ticarət yolları üzərində yaranıb inkişaf etmişdir. Qazaka, Aqanzana, Fraaspa, Tarmakis, Artabed, Urmayid və başqalarını misal göstərmək olar. Atropatenada olan bu şəhərlər ticarət yolları vasitəsilə Orta Asiya, Yaxın və Orta Şərq, habelə Albaniya, İberiya və Ermənistan şəhərləri ilə daimi əlaqə saxlamışlar. Çox güman ki, müasir ticarət yolları bir az dəyişikliklə qədimdə mövcud olmuş yolların keçdiyi ərazilərdə yaranmışdır. Əlimizdə olan bir sıra faktlar da bu fikri təsdiq edir.

Ərəb müəlliflərinin əksəriyyəti, xüsusən səyyah və coğrafiyaşünasları qədim Azərbaycanın şəhərləri, habelə həmin şəhərlər arasında gedən ticarət və ticarət yollarının məsafəsi haqqında dəqiq məlumat vermişlər.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bizim eradan əvvəl ikinci minilliyin ikinci yarısında yerli tayfalar Asur, Fələstin və Misir ölkələri ilə xammal və məhsullar mübadiləsi aparar, həmin ölkələrdən isə bəzək əşyaları və müxtəlif soyuq silahlar gətirərdilər. Atropatenanın ərazisində olan Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Miyana, Zəncan, Naxçıvan, Maku və digər şəhərlər ölkə daxilində mühüm ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdilər. Bu şəhərlər başqa dövlətlərlə təkcə quru ilə deyil, həm də dəniz yolu ilə ticarət əlaqələri yarada bilmişdilər. Məşhur “Böyük İpək Yolu” vasitəsilə Orta Asiya, Çin, Hindistan, Kiçik Asiya ölkələri, İberiya, Qafqaz Albaniyası ilə ticarət əlaqələri formalaşmışdı. Azərbaycan əzəldən Böyük İpək Yolunda mühüm məntəqə olmuş, Avropa ilə Asiya arasında özünəməxsus körpü rolu oynamışdır. Qafqaz, Xəzər dənizi və Qara dəniz hövzələri ölkələri inkişaf etmiş ticarət, qarşılıqlı mədəni zənginləşmə, dini dözümlülük zonasını təşkil edərək, Böyük İpək yolunun özgür tərkib hissələrindən biri olmuşdur.

Ölkədə hazırlanmış xalçalar, bəzək şeyləri, un məmulatları və s. ixrac olunaraq əvəzində lazım olan istehlak malları idxal olunurdu. Bu zaman satış üçün müxtəlif vergilər alınır ki, bizim eranın əvvəllərində indiki Şimali Azərbaycanın və Cənubi Dağıstanın ərazisini əhatə edən Albaniya dövləti yarandı. Tarixi mənbələrdə bu ərazidə neft, təbii qaz, dəmir, mis və s. kimi qiymətli ehtiyatların olduğu göstərilirdi ki, bunlar da sonradan ticarət subyektlərinə çevrilirdilər. Şirvanda (Bakıda) neft və duz məhsullarının üzərinə vergi qoyulmuşdur ki, bu da müasir dildə mədən vergisi və aksiz vergisi kimi dəyərləndirilir.

Mənbələrin yazdığına görə, Azərbaycan ərazisində dövlət tərəfindən gömrük vergiləri rəsmi olaraq IX əsrin əvvəllərindən müəyyən edilməyə başlamışdır. Bəlkə IX əsrdən qabaq da bu vergilər mövcud olmuşdur, lakin bu barədə olan məlumatlar Ərəb xilafəti dövründə yandırıldığı üçün bu barədə ancaq mülahizə yürütmək olar. Çünki artıq iri şəhərlərdə – Ərdəbil, Muğan, Naxçıvan, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Dərbənd (Bab-əl Əbvab), Şabran, Şamaxı və digərlərində ticarət məhəllələri (o zamanlar “ravad” adlanırdı) yaranmışdır.

Xarici ölkələrdən Azərbaycana müxtəlif parçalar, metal məmulatları, ətriyyatlar, ədvalar, xəzlər və s. gətirilir, ölkədən isə xam ipək, ipək parçalar, pambıq, xalçalar, boyalar, neft, mal-qara, atlar və s. ixrac edilirdi. Ticarətə qoyulan gömrük vergi və rüsumları ölkə xəzinəsinin mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmişdi.

XI-XII əsrlərdə karvan və ticarət yollarının bir-biri ilə və xarici ölkələrə birləşdiyi Azərbaycan şəhərlərindən daxili və xarici bazarlara neft, pambıq, ipək, duz, meyvə, balıq, boyaq, ədviyyat və s. göndərilir, Şərq və Qərblə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Monqollara qədərki Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və mal-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir.

XI-XII əsrlərin vergiləri əvvəlki dövrlərin qayda-qanunlarının çoxunu mühafizə etmişdir. O dövrün vergi sistemi haqqında ətraflı məlumat verən tarixçi

Ravəndi yazırdı ki, vergilər dəftərlərdə xüsusi qeydlər aparılmaqla həyata keçirilirdi. Eyni zamanda Ravəndi qanunsuz vergilərdən (yəni, müasir dildə rüşvətdən) “dəstərqə” (hədiyyə kimi qəbul edilən vergi növü), “şərab-baha” (içki üçün yığılan pul – indiki “aksiz” vergisi) və sairənin də adını çəkir.

XII-XIII əsrlərdə Dərbənddən İran körfəzinə, Şərqdən Avropaya gedən beynəlxalq karvan yolları Təbrizdə kəsişirdi. Azərbaycanın xam ipəyi Şamaxıdan Şimali İtaliya şəhərlərinə, həmçinin Fransaya ixrac olunurdu. Volqaboyu, Rusiya və Şərqi Avropanı İran körfəzi ilə əlaqələndirən beynəlxalq karvan yolunun üstündə yerləşən şəhər Şamaxı idi. XI-XIII əsrin əvvəllərində Dərbənddən sonra ikinci mühüm liman şəhəri, ağ neft və duz istehsalı mərkəzi Bakı şəhəri idi.

Monqol əsarəti dövründə Azərbaycanda monqol vergi toplayanları (baskaklar) çox qəddarlıq edirdilər. Məhz monqollar ilk dəfə olaraq sənətkarlar və tacirlər üçün yeni vergi növü- “tamqa” tətbiq etmişdilər (qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində işlənən “tomodnya” sözü də buradan götürülmüşdür). Məhz bu vergi növünün tətbiqindən sonra XIII əsrin axırlarında Azərbaycanın xarici ticarəti tənzümlə uğramışdır.

Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində, məmurların özbaşınalığını məhdudlaşdırmaq, iqtisadiyyatı yüksəltmək və xəzinəni doldurmaq üçün ilk vergi islahatını XV əsrdə Səfəvilər dövlətinin başçısı Uzun Həsən həyata keçirmişdir.

Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsən Trabzon-Yunan dövləti ilə dostluq əlaqəsi yaratmışdı. O, Trabzon imperatorunun qızı Dəspinə (Feodra) Xatunla evlənmişdi.

Uzun Həsən Trabzon şəhərində böyük birdaş körpü saldırmışdır. Çünki Trabzonun Ağqoyunlular üçün böyük ticarət əhəmiyyəti var idi. Belə ki, bu şəhər Ağqoyunlu tacirləri üçün Qara dənizə əlverişli çıxış yolu idi.

Müasirlərinin “Sultani-adil” (yəni “ədalətli sultan”) adlandırdıqları Uzun Həsən ilk vergi məcəlləsini “Qanunnamə”ni hazırlamışdır. Maraqlıdır ki, bu “qa-

nun” nəinki XV əsrdə, elə XVI əsrdə də həm Səfəvilər dövləti ərazisində, həm də əvvəllər Ağqoyunlular dövlətinin tərkibində olmuş Osmanlı imperiyasının Şərqi vilayətlərində də qüvvədə idi.

Şamaxıdan Rusiya, İran, Suriya ölkələrinə və İrəvan şəhərinə tranzit ticarət yolları gedirdi. XVI əsrdə Şamaxıda daimi İngiltərə-Moskva şirkəti təşkil edilmişdi. XVI əsrdə Cənubi Qafqazda ipək istehsalı əsas yer tutmuş və ticarətin hamısı Şamaxı və Ərəşdə cəmləşmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Moskva dövləti, Avropa və Asiya ölkələri ilə irimiqyaslı xarici ticarət aparırdı. Azərbaycandan Moskva dövlətinə və digər ölkələrə parçalar, xalçalar, neft, duz, zəfəran, düyü, boyaq maddələri, soyuq silah ixrac edilirdi. Qızıl və gümüş məmulatları, ləl-cəvahirat, ədviyyat, ətir və s. ixrac edilirdi.

Xarici ticarət başqa ölkələr kimi, Azərbaycanın da xarici dövlətlərlə əlaqə yaratmasında və onun beynəlxalq miqyasa çıxmasında əsas rol oynayan amillərdən biri olmuşdur. Məhz xarici ticarət sayəsində Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında müstəqil dövlət olmadığı halda, bir çox Qərbi və Şərqi dövlətlərində zəngin bir ölkə kimi tanınmaqda idi. Azərbaycanın ərazisindən keçən Qərbi ilə Şərqi ticarətinin əsas yolları Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdəki əhəmiyyətini xeyli artırmışdı. Azərbaycan şəhərlərindən müxtəlif ölkələrin, o cümlədən, Rusiyanın, İngiltərənin, Fransanın, Almanıyanın, Polşanın, Hollandiyanın, İsveçin, habelə Hindistanın, İranın, Türkiyənin tacirlərinin gəlib keçmələri və onların bu şəhərlərdə aylarla qalıb ticarət etmələri bunu bir daha təsdiq edir.

Lakin Azərbaycanın başqa Şərqi ölkələrinə, xüsusilə İran, Türkiyə və həmçinin Orta Asiyaya nisbətən Rusiya ilə iqtisadi əlaqəsi daha ardıcıl və yaxın olmuşdur. Hələ xeyli qədimdən kök salmış bu iqtisadi münasibətlər XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlıların rus xalqının nümayəndələri ilə daha yaxından tanış olmasında və geniş xalq kütlələri arasında Rusiyaya qarşı

təmayülün artmasında böyük rol oynamışdır. Buna görə də həmin məsələnin təhlili istər-istəməz həm elmi, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan-rus ticarət münasibətləri, demək olar ki, xüsusi bir elmi məsələ kimi hələ də tədqiq edilməmişdir. Doğrudur, respublikamızda bu barədə lazımi sənədlərin olmaması, mövcud olan materialların pərakəndəliyi və yaxud həmin materiallara nadir hallarda təsadüf olunması tədqiqatçının işini xeyli çətinləşdirir. Lakin Moskva, Leninqrad və Həştərxan arxivlərindəki bir sıra sənədlər və eləcə də müasirlərin qeydləri və konsulların məktubları əsasında Azərbaycanı İrandan ayırmaq şərti ilə sırf rus-azərbaycan ticarət münasibətləri haqqında bir qədər konkret fikir söyləmək mümkündür. Düzdür, istər Moskva və Leninqrad, istərsə də Həştərxan arxivlərindəki sənədlərdə əsasən Rusiya tacirlərinin ayrı-ayrı Azərbaycan tacirləri ilə apardıqları ticarətdən bəhs edilir. Lakin bu ticarətdən danışdıqca, istər-istəməz Azərbaycanın da Rusiya ilə ticarətindən danışmaq lazım gəlir.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVII əsrin sonuna bütün Səfəvi dövlətində başlamış iqtisadi tənəzzül XVIII əsrin birinci yarısına ölkənin təsərrüfat həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, öz mənfi təsirini ticarətdə də göstərmişdi. Bununla belə ilk mənbələrdən aldığımız məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycan özünün tutduğu coğrafi mövqeyi sayəsində Qərb ilə Şərq arasında aparılan tranzit ticarətdə əsas yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanın zəngin xammala, təbii sərvətlərə, rahat tranzit yollarına və ilin hər bir fəslində gəmilərin daldalana biləcək Bakı və Lənkəran kimi limanlara malik olması onu həmişə özündən qat-qat qüvətli qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzinə çevirmişdir. Məhz buna görədir ki, İran Səfəvi dövləti dərin siyasi və iqtisadi tənəzzül keçirdiyi bir halda, tərkibinə qılinc gücü ilə daxil edilmiş Azərbaycan Qərb ilə Şərq arasında, ilk növbədə isə Rusiyanın Şərq ölkələri ilə apardığı ticarətdə həm xammal bazası və həm də magistral ticarət yolu kimi əhəmiyyətini hələ də itirməmişdi. Söz yox ki, Səfəvi dövlətində

təsərrüfatın bütün sahələri dərin tənəzzül keçirdiyi bir vaxtda Azərbaycan tək-cə özünün daxili qüvvəsi ilə belə bir mövqe tuta bilməzdi. Burada rus dövlətinin bir vasitəçi kimi rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XVII əsrin axırları və XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Qərbi Avropa və Şərq ölkələri ilə daha fəal ticarət əlaqələri yaratmaq siyasəti aparmağa başlamışdı. Bunu hər şeydən əvvəl I Pyotrun hakimiyyəti illərində Rusiyada həyata keçirilən bir sıra yeniliklər tələb edirdi. Bu yeniliklər ölkənin iqtisadiyyatının yeni yüksəliş mərhələsinə qalxması üçün həlledici rol oynamalı idi. Lakin bununla belə Rusiya hələ də texniki və iqtisadi cəhətdən geridə qalmaqda idi. Məhz buna görə də I Pyotr bu geriliyi aradan qaldırmaq və ölkədə sənayeni inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra ciddi tədbirlər görməyə başlamışdı.

Məlum olduğu kimi, sənayenin inkişafı bilavasitə xammal bazasından asılıdır. Lakin Rusiyada sənayenin bəzi sahələri, xüsusilə toxuculuq, metal əritmə və.s. sahələri üçün ölkə daxilində lazımi dərəcədə xammal ehtiyatı yox idi. Artmaqda olan manufaktur sənayesini zəruri xammalla təmin etmək üçün I Pyotrun həyata keçirmək istədiyi tədbirlərdən başlıcası xammalla zəngin olan Şərq ölkələri ilə Rusiyanın ticarət münasibətlərini daha da möhkəmləndirməkdən ibarət idi.

Şərq ölkələri arasında Rusiya üçün başqa ölkələrə nisbətən Zaqafqaziya, xüsusilə Azərbaycan və eləcə də İran daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu da təsadüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın bir çox əyalətlərində, eləcə də Gilanda külli miqdarda xam ipək istehsal edilirdi. Artmaqda olan rus toxuculuq sənayesinə də elə bu lazım idi. Başqa sözlə desək, əgər I Pyotrdan əvvəlki dövrdə Şərq ölkələri ilə ticarət Rusiya üçün əsas etibarlı ilə tranzit xarakteri daşıyırdısa, indi xüsusilə Volqa-Xəzər ticarət gəmiçiliyini canlandırmaq yolu ilə bu ticarət başlıca olaraq artmaqda olan rus sənayesinə xidmət etməli idi. Məhz buna görə də Rusiya Xəzər dənizi ticarət yolundan Şərq ölkələri ilə ticarətdə istifadə etmək, əvvəllər Xəzərdə hakim mövqe tutan İranı sıxışdırmaq və bu münasibətlə də Xəzər

dənizinə yeganə hakim olmaq üçün tədbirlər görərək bu fikri həyata keçirmək üçün əlverişli bir fürsət axtarırdı. Doğrudur, Rusiya dövləti Xəzər dənizi vasitəsi ilə Şərqi ölkələri ilə hələ I Pyotrdan əvvəl də ticarət aparırdı. Dəniz vasitəsilə həmçinin Şərqi tacirləri, o cümlədən hindlilər, farslar, azərbaycanlılar, ermənilər və başqa tacirlər də tez-tez Rusiyaya mal gətirir və oradan da lazımi şeylər aparırdılar.

XVIII əsrin birinci yarısında üç böyük dövlətin siyasi və iqtisadi mənafeələrinin toqquşması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ərazisinə İran, Türkiyə və Rusiya qoşunlarının müdaxiləsi, İran şahlarının iqtisadi və mədəni təzyiqləri, əhaliyə edilən ikiqat istismar, şübhəsiz ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə endirirdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın zəngin təbiəti, Avropa ilə Asiya arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi ölkənin iqtisadiyyatının mühüm sahələrinin biri olan ticarətin aparılması üçün az da olsa şərait yaradırdı. Ölkənin ən ağır günlərində belə bəzi tacirlər ticarət üçün öz yurdlarını tərk edib, başqa ölkələrə gedirdilər.

Avropadan Asiyaya gedən tranzit ticarət yolunda yerləşən Azərbaycan hələ xeyli qədimdən Avropa və Yaxın Şərqi ölkələrinin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Məhz buna görə də təsadüfi deyildir ki, vaxtı ilə Azərbaycanda müvəqqəti olaraq hökmranlıq edən farslar, ərəblər, türklər, monqollar ölkəni soyub talan etdikləri halda, karvan yollarının bərpa olunmasına, ticarət yollarında karvansaraların inşa və bərpa edilməsinə, çayların üzərində körpülər salınmasına və s. bu kimi məsələlərə böyük əhəmiyyət verirdilər.

Karvan yollarında külli miqdarda tikilmiş karvansaraların qalıqları, körpülər, ticarət meydanları, ovdanlar və s. vaxtı ilə Azərbaycanda qızgın ticarət aparılmasının canlı şahididir. Karvansaraların Azərbaycanın qədim və iri ticarət mərkəzlərində – Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə, Abşeron yarımadasında və başqa yerlərdə hələ orta əsrlərdən əvvəl fəaliyyət göstərirdiyi barədə tarixi məlumatlar var. Tarixi mənbələrə görə, bölgədə ilk karvansaralar e.ə. IV-III minillikdə, yəni 5-6 min il əvvəl inşa olunub. Eramızdan əvvəl 550-ci ildən 330-cü ilə kimi hökm

sürmüş Əhəmənilər imperiyası qədim dövrün ən böyük imperiyalarından biri olub. Bu imperiya şimal-şərqi Afrikadan tutmuş (Misir də daxil olmaqla) Hindistana kimi, Şərqdə Hind okeanından, Cənubda İran körfəzindən tutmuş Şimali Qafqaz dağlarına qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın ərazisi də bu imperiyanın tərkibinə daxil idi. Eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot Əhəmənilər imperiyasının tərkibində yaşayan 70 xalq və tayfanın adını çəkir. İran hökmdarı imperiyanın idarə olunmasını əsaslandırmaq məqsədilə hərəkət üçün rahat yolların yaradılmasına və onların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə imperiya ərazisində əsas ticarət yollarından bir günlük yol məsafəsində karvansaralar və gözətçi dəstələri üçün məntəqələr tikilirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan Şərqlə Qərbin müxtəlif ölkələri ilə ticarət edirdi. Neft, duz, ipək, yun, mis qablar və xalçalar müxtəlif ölkələrə ixrac olunurdu. Həmin dövrlərdə ölkəyə gələn tacirlər, karvanların təhlükəsizliyi, onların ölkədə qala bilmələri üçün müxtəlif bölgələrdə karvansaralar tikilirdi. Əsrlər boyu böyük şəhərlərdə, o cümlədən də Böyük İpək Yolu üzərindəki karvansaralar bu günkü mehmanxana funksiyasını daşıyıb. O dövrdə karvansaralar 2 qrupa bölünürdü – şəhər və yolüstü karvansaralar. Yolüstü karvansaralar daha çox istehkamı, qalanı xatırladırdı. Qalın divarları olan həmin karvansaraların bir qapısı vardı və gecələr bağlanırdı. Şəhər karvansaralarının isə əsasən iki qapısı olub və daha yaxın məsafələrdə yerləşirdi.

Bu gün Azərbaycanın demək olar ki, əksər bölgələrində qədim karvansaraların qalıqlarına rast gəlinir. Müxtəlif ərazilərdən tapılan karvansara qalıqları eyni zamanda ərazinin tarixini öyrənməyə də imkan verir. Məsələn, Sumqayıt şəhəri ilə bağlı müxtəlif yazılı məlumatlarda VII əsrin əvvəlində Sumqayıtın ərazisindən, Sumqayıtçayın hər iki sahili boyunca karvan yollarının keçdiyi bildirilir. Ərazidə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş karvansara qalıqları bu

fərziyyəni təsdiq edən əhəmiyyətli mənbədir. Bakı buxtasında suyun altında qalmış Karvansara adasına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, XII-XIII əsrlərdə Xəzərin səviyyəsi bu gündən çox aşağı olub. Bu həm də Xəzərin tarixini öyrənməyə imkan verir.

XVIII əsrin axırı və XIX əsrin əvvəllərinin müəllifi P.Zubov Azərbaycanın ticarət əlaqələrindən bəhs edərkən Azərbaycan şəhərlərində hələ xeyli qədimdən qızğın ticarət getdiyini göstərir və bunu bütün yol boyu uzanıb gedən karvansaraların qalıqları ilə sübut edir. XVIII əsrin iyirminci illərində Azərbaycanda olmuş Con Belin yazdığına görə, Azərbaycanın ərazisində çox böyük karvansaralar olmuşdur. O düşdüyü karvansarada 500 adam var imiş. Korneli de Bruin Şamaxıda ikinci mərtəbəsində 40 otaq olan bir karvansarada yaşaması barədə xəbər verir.

Ticarət əsasən şəhərlərdə aparıldığı üçün karvan yolları da bu və ya digər şəhərdən keçirdi. Lakin ticarət əhəmiyyəti daha böyük olan şəhərlərdən bir deyil, müxtəlif istiqamətlərə bir neçə karvan yolları keçirdi.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA TİCARƏT SAHIBKARLIĞININ ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ, İNKİŞAF DINAMİKASI

2.1. Azərbaycan Respublikası üzrə ticarətin ümumi inkişaf vəziyyəti

Ölkəmizdə dərin və sistemli iqtisadi islahatların başlanmasından 2 il sonra, yəni 1997-ci ildən açıq xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir. İndi xarici malların yerli bazara daxil olmasına çox əlverişli mühit yaradılmışdır. İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi vasitəsi kimi yalnız gömrük rüsumlarından, gömrük rəsmiləşdirilməsindən və gömrük nəzarətindən istifadə olunur. Ölkəmizdə pul denaminasiyası ilə yanaşı, eyni zamanda milli valyutanın revalvasiya edilməsi, yəni xarici valyutaya görə onun nominal qiymətinin 5 min dəfə bahalaşdırılması idxal əməliyyatlarını daha da stimullaşdırır. Bununla belə, iqtisadiyyatımızın yeni texnika və texnologiya əsasında modernləşdirilməsi və diversifikasiyası milli istehsalçıların və ticarət subyektlərinin qorunma tədbirlərinin və müdafiəsinin gücləndirilməsini zəruri edir. Aydındır ki, qorunma və müdafiə total xarakterli və uzunmüddətli ola bilməz. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi müdafiə olunan sahənin “ayaq üstə durması” dövrü ilə, yəni rəqabət qabiliyyətli olmasına qədər məhdudlaşdırıla və milli istehsalın müdafiə dərəcəsi tədricən aşağı salına bilər. Burada beynəlxalq təcrübəni diqqətə çatdırmağı lazım bilirik. İnkişaf etmiş ölkələrdə iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə xarici ticarətdə himayədarlıq və avtarkizm (qapalı iqtisadiyyat) siyasəti aparılmışdı. Ancaq ikinci Dünya müharibəsindən sonra xarici ticarətin liberallaşdırılması dönməz xarakter aldı. Çox ölkələrdə istehlak və sənaye mallarının idxalına yüksək rüsumlar və ya idxala kvotalar qoyuldu. Ancaq selektiv qaydada avadanlıqların və texnologiyaların idxalı rüsumlardan azad edildi. 30 ildən çox himayədarlıq siyasəti aparan indiki inkişaf etmiş ölkələr 50 ilə qədər (1950-1997-ci illər) xarici ticarətdə yüksək

gömrük rüsumları tətbiq etdi və ancaq son illər gömrük rüsumunun səviyyəsini azaltdı. Özü də idxalda gömrük rüsumlarının aşağı səviyyəsi onların öz aralarında apardıqarı mal mübadiləsi hesabına əldə edildi. Burada hazır məhsulların idxalı o zaman sərbəst həyata keçirilir ki, həmin məhsulların ölkədə istehsalı dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlidir. Əgər bu və ya digər istehsalın inkişafı milli iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmirsə, o məhsulların idxalı da sərbəst aparılır. Həmin ölkələr və onların üzv olduqları müxtəlif birliklə xarici ticarətin və kapitalın hərəkətinin liberallaşdırılmasına təkid etsələr də, özləri proteksionist siyasətdən üz döndərmirlər, bu məsələlərdə ikili standartlardan istifadə edirlər. Hazırda ən çox antidempinq tədbirləri ABŞ, Avropa İttifaqı və Kanadada həyata keçirilir. Liberallaşdırma siyasəti aparılmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr öz istehsalçılarına, məsələn, kənd təsərrüfatına və struktur cəhətdən böhran keçirən sahələrə subsidiyalar və kreditlər verirlər. Həmçinin ən yüksək texnoloji istehsallara yüksək rəqabət qabiliyyətinə və rentabellik səviyyəsinə çatana qədər maliyyə yardımı göstərilir.

Beləliklə, təcrübə sübut edir ki, zəif tənzimlənən və nəzarət edilməyən idxal ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini zərbə altına qoyur. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində milli istehsalın diversifikasiyasının və daxili bazarın qorunmasının prioritet təşkil etməsinin zəruriliyi ölkənin iqtisadi strukturunu və səmərəli təsərrüfat kompleksini formalaşdıran sahələrin və müəssisələrin dirçəldilməsi, eyni zamanda yenilərinin yaradılması zərurətindən irəli gəlir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərində resursların cəmləşdirilməsinə, milli məhsullar üçün yeni bazarların açılmasına şərait yaradır və kömək edir. Bizim fikrimizcə, ölkə sənayesinin prioritet sahələri və aqrar sektoru üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmaq, həmin sahələrin məhsulları hesabına daxili tələbatı maksimum etmək üçün, sözün əsl mənasında, himayədarlıq siyasətinin həyata keçirilməsi lazımdır.

Azərbaycan istehsalçıları üçün daxili bazar təminatlı və gəlirli olmalıdır. İndiki mərhələdə daxili bazarın tələbatından, ölkədaxili istehsalçıların maraqlarından, əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən, rəqabət mühitinin yaradılmasından, inhisarçılığın ləğv edilməsindən asılı olaraq xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminin gücləndirilməsi günün tələbidir. Xarici ticarətə təkcə valyuta vəsaiti qazanmaq mənbəyi kimi baxılmamalıdır. O, həm də daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşmasına şərait yarada bilən vasitədir. Nəzərə alınmalıdır ki, xarici ticarət bu və ya digər məhsullara daxili bazarın tələbatını ödəmək üçün milli istehsalın stimullaşdırılması elementi kimi çıxış edir. Müəssisələr qrupunun resursları vahid məqsəd üçün dövlət tərəfindən koordinasiya əsasında cəmləşdirilməli və istiqamətləndirilməlidir. Ümumi iqtisadi və struktur dəyişiklikləri siyasəti belə bir konsepsiya əsasında formalaşdırılsa, struktur dəyişiklikləri sürətlə aparıla bilər. Xarici ticarət əlaqəsi elə tənzimlənə bilər ki, istər xarici və istərsə də daxili investor ölkə daxilində hansı məhsula ehtiyac olduğunu və o ehtiyacı təmin etmək üçün hansı yeni istehsal gücü yaratmaq və reallaşdırmaq vacib olduğunu bilsin. Bununla yanaşı, ölkənin ixrac potensialının inkişafına təkan verilməli və yüksək dərəcədə emal olunmuş hazır məhsulların hesabına ixracın strukturunda mütləq irəliləyişlər təmin edilməlidir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya və yerli xammal əsasında Azərbaycanda pambıq-parça istehsalı geniş inkişaf edə bilər, toxuculuq sənayesi üçün etibarlı xammal bazası yaratmaq olar. Azərbaycan digər ölkələrə parça ixrac etməklə özünün tikəş sənayesinin yenidən qurulmasına və inkişafına da nail ola bilər. Habelə inkişaf etmiş ölkələrlə kooperasiya əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı üçün onların investisiya imkanlarından istifadə olunması məqsədəuyğundur. Oudur ki, milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünün yaradılması və saxlanması üçün əlverişli təşkilati-hüquqi, iqtisadi və təşkilati-idarəetmə şəraitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti lazımdır. Lakin bu siyasət formalaşdırılarkən onun

icra mexanizmində bazar rəqabəti mübarizəsində bütünlüklə dövlətlərin yox, konkret müəssisələr və firmaların üz-üzə gəldiyi nəzərə alınmalıdır. Bununa belə, onların inkişaf strategiyası, iqtisadi idarəetmənin və marketingin təşkili metodları dövlət siyasətinin bazasında yaradılmalı və bu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Hazırda ölkə müəssisələrinin əksəriyyəti keyfiyyətinə, qiymətlərinə və istehsal xərclərinə görə cari analoqlarla müqayisə oluna bilən məhsullar istehsal edə bilmədikləri üçün Azərbaycanın dünya təsərrüfat sisteminə qeyri-neft məhsulları ilə səmərəli daxil olması o şərtlə mümkün ola bilər ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində fəal dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilsin. Bu səbəbdən prioritet sahələrdə yerli istehsalın sürətləndirilməsi üçün idxalı əvəzləyən məhsullar istehsal edən və daxili tələbatı ödəyən milli sənaye sahələrində yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri ilə daxili bazarın qorunması zəruridir. Bundan başqa, idxal olunan məhsulları ölkədə istehsal edən yerli istehsalçıların aldıkları kreditlərə dövlət təminatının verilməsi və sığortalanması, idxal mallarına idxal gömrük tarifi və daxili vergilərin qoyulmasının genişləndirilməsi, idxalı əvəz edən perspektivli investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində dövlətin investisiya payı ilə iştirak etməsi, bu cür məhsulların istehsalının müəyyən müddət vergidən azad edilməsi və s. də lazımi tədbirlərdəndir. İqtisadi idarəetmə sistemində dövlətin rolunun gücləndirilməsi məqsədilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyasında dövlətin iştirakını təmin edə bilən hüquqi, iqtisadi və təşkilati mexanizmlərdən istifadənin genişləndirilməsi gərəkdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də xarici bazardır. Bazar iqtisadiyyatına keçid, məqsədyönlü və çevik sosial-iqtisadi islahatlar Azərbaycan Respublikasının dünya və Avropa məkanına integrasiyası üçün geniş imkanlar yaradıb. Ölkəmizin Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin üstündə

yerləşməsi, iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması, əlverişli investisiya mühitinin mövcudluğu bu prosesi getdikcə sürətləndirir. Son illər Azərbaycanın xarici ticarət sahəsindəki uğurları da bunu sübut edir. Ölkəmizdə yaradılmış iqtisadi sərbəstlik, özəl bolmənin inkişafı üçün yaradılmış əlverişli şərait nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi ilbəil artır. Azad sahibkarlığa və təşəbbüskarlığa geniş meydan verilməsi ölkədə yeni, müasir texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı üçün geniş imkanlar yaradır. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır, bu malları alan ölkələrin sırası getdikcə genişlənir. Elə bunun nəticəsidir ki, son illər ixracın dinamikaı xeyli artıb.

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı ilə yanaşı, əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşması, dövlət tərəfindən sosial öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin sayının artması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması sayəsində işsizliyin minimuma endirilməsi və digər amillər onu deməyə əsas verir ki, dünyada böhranlı proseslərin davam etməsinə baxmayaraq ölkəmiz sabit inkişafını 2013-cü ildə davam etdirmişdir.

Qlobal böhran şəraitində Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiqlənmiş və BMT-nin İnsan İnkişafına dair növbəti hesabatında 169 ölkə arasında Azərbaycanın 67-ci yer tutması və “orta insan inkişafı ölkələri” qrupunu tərk edərək “yüksək insan inkişafı ölkələri” qrupuna daxil olması buna əyani sübutdur. Son 7 ildə ümumi daxili məhsul istehsalı 3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 2 dəfə, adambaşına ÜDM istehsalı 2,7 dəfə, sənaye məhsulu istehsalı 2,8 dəfə, o cümlədən sənayenin qeyri-neft sahələrində 1,4 dəfə, əsas kapitala investisiyalar 2,9 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sahələrinə yönəldilmiş vəsaitlər 8,3 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu 26,7 %, yük daşımaları 1,8 dəfə, rabitə xidmətlərinin həcmi 5,6 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2,3 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 5,4 dəfə, xarici investisiyalar 1,8 dəfə, o cümlədən qeyri-

neft sahələrinə yönəldilmiş xarici investisiyalar 6,3 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi 4,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 4,5 dəfə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 1,7 dəfə artmış, işsizlik səviyyəsi 1,4 dəfə, yoxsulluq səviyyəsi 4,4 dəfə azalmışdır.

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin 7,9 faizlik artımı müşahidə olunmuş, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 44,4 % təşkil etmişdir. Ümumi daxili məhsulun strukturunda 65,5% paya malik olan məhsul istehsalı sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən 3,8 % artmışdır. ÜDM istehsalının 27,4 faizi xidmət sahələrinin, o cümlədən 6,6 %-i ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlərin, 6,0 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 1,0 %-i mehmanxana və iaşə xidmətləri sahəsinin, 1,9 %-i informasiya və rabitə xidmətlərinin, 11,9 %-i isə sosial və digər xidmət sahələrinin payına düşmüşdür.

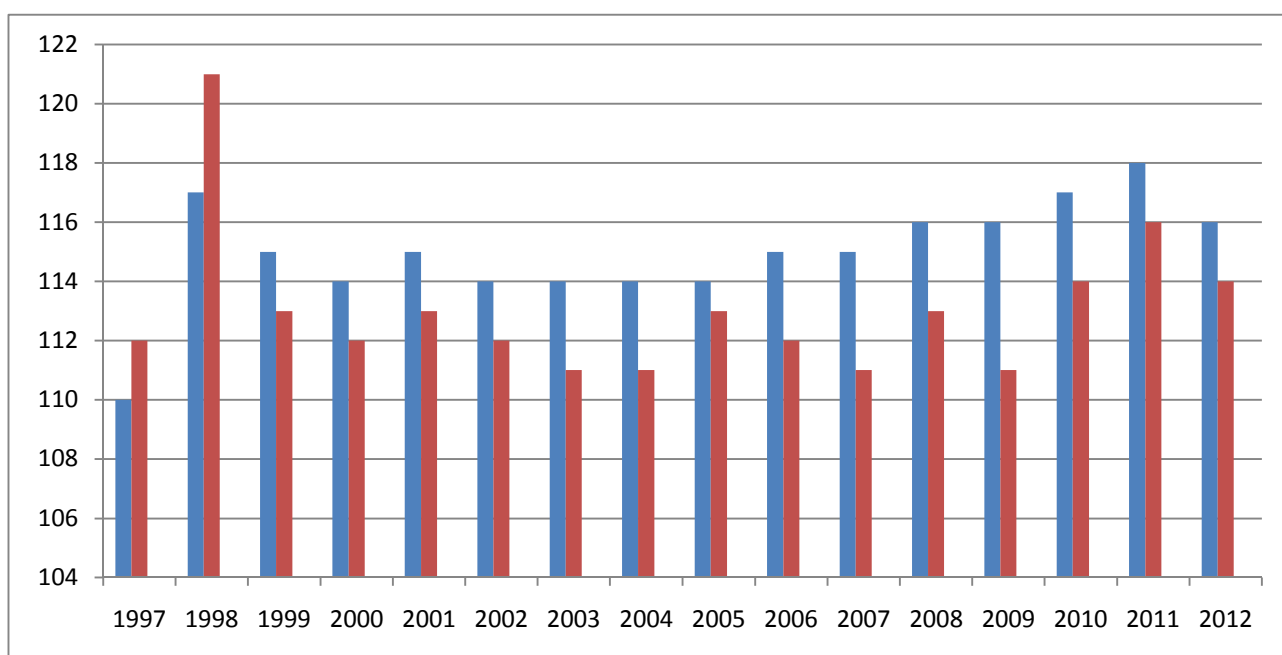
2013-cü ilin 1 yanvarına əhaliyə 23,4 mlrd. manatlıq istehlak malları satılmış və pullu xidmətlər göstərilmişdir. Ticarət şəbəkəsindən satılmış əmtəələrin dəyəri müqayisəli qiymətlərlə 9,0 % artaraq 17,6 mlrd. manata, pullu xidmətlərin həcmi isə 10,8 % artaraq 5,8 mlrd. manata çatmışdır. İstehlak bazarından alınmış məhsulların 54,3 faizini ərzaq məhsulları, 35,7 faizini qeyri-ərzaq malları təşkil etmiş, ərzaq məhsullarının satışı 7,5 faiz, qeyri-ərzaq mallarının satışı isə 13,8 % artmışdır. Ərzaq məhsullarının alınmasına çəkilmiş xərclərin 17,9%-i tərəvəz məhsulları, 14,8 %-ni ət və quş, 14,5 %-i meyvə və giləmeyvə, 9,5 faizini çörək məmulatları, 8,3 %-i kərə yağı, süd və süd məhsulları, 7,4 %-i qənd və qənnadı məmulatları təşkil etmişdir. Qeyri-ərzaq mallarının alınmasına ödənilmiş vəsaitin 23,1%-i paltar və trikotaj, 22,0 %-i neft məhsulları, 7,1%-i ayaqqabı, 6,7%-i avtomobillər, 5,4 %-i tikinti materialları, 5,1 %-i elektrik avadanlığının alınmasına sərf edilmişdir. 2013-cü ildə ölkənin hər bir sakini ticarət şəbəkəsindən orta hesabla 1531,1 manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 191,1 manat çox müxtəlif istehlak malları almışdır.

Ölkə daxilində xarici ticarət əlaqələri də genişlənir. 2013-cü ildə ölkənin hüquqi və fiziki şəxsləri xarici dövlətlərlə 33,5 milyard dollar məbləğində ticarət əməliyyatları aparmışlar. Əmtəə dövriyyəsinin 3,9 mlrd. dollarını ölkədən ixrac olunmuş mallar, 29,6 milyard dollarını isə idxal məhsulları təşkil etmiş, 14,2 milyard dollar məbləğində müsbət saldo yaranmışdır. Əmtəə mübadiləsinin 85,6 23,9 milyard dolları MDB-yə üzv olmayan dövlətlərlə, 4,0 milyard dolları MDB üzvü ölkələri ilə aparılmışdır.

Ölkəmizə idxal olunmuş malların 68,9 faizi (4,6 milyard dolları) MDB-yə üzv olmayan dövlətlərdən, 31,1 faizi (2,0 milyard dolları) MDB üzvü ölkələrindən daxil olmuşdur. Ölkədən ixrac edilmiş malların 90,7 faizi, yaxud 19,3 milyard dolları MDB-yə üzv olmayan dövlətlərə, 9,3 faizi (2,0 milyard dolları) isə MDB üzvü ölkələrinə göndərilmişdir.

Əmtəə mübadiləsinin 58,0 faizi Avropa, 32,0 faizi Asiya, 8,6 faizi Amerika, 1,2 faizi Afrika ölkələri, 0,2 faizi Okeaniya ilə aparılmışdır. İtaliya, Fransa, Rusiya, İsrail, ABŞ, Ukrayna, Türkiyə, Çin, Xorvatiya, İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Almaniya və Gürcüstan ilə ticarət əlaqələri daha geniş olmuşdur. 2013-cü ildə ölkəmizə 32,8 milyon dollar məbləğində humanitar və texniki yardım daxil olmuşdur. 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 5,7 faiz, o cümlədən ərzaq məhsullarının qiymətləri 7,2 faiz, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 2,3 faiz, xidmət tarifləri 4,3 faiz bahalaşmışdır.

Qrafik 1. İstehlak malarının satışı üzrə fiziki həcm və qiymət indeksləri

2012-ci ilin yekun göstəricilərinə görə ölkənin ticarət və xidmət şəbəkələrində əhaliyə satılan malların və göstərilən xidmətlərin həcmi 2011-ci illə müqayisədə 9,6 faiz artaraq 23,4 mln. manat, o cümlədən pərakəndə əmtəə dövriyyəsi üzrə 9 % artaraq 17559 mln. manat, pullu xidmətlər üzrə 8,0 % artaraq 5828,5 mln. manat təşkil etmişdir. Artımın 74,3 faizi ticarət fəaliyyətinin, 25,7 faizi əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin hesabına təmin edilmişdir.

Cədvəl 1.

Adambaşına düşən pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin və pullu xidmətlərin həcmi

manatla

	Adambaşına düşən pərakəndə ticarət və ictimai iaşə dövriyyəsinin, pullu xidmətlərin həcmi	O cümlədən	
		Pərakəndə ticarət və ictimai iaşə dövriyyəsi	Pullu xidmətlər
1985	102,8	92,1	10,7
1986	99,7	88,0	11,7
1987	103,5	91,4	12,1
1988	105,1	92,1	13,0
1989	117,6	103,7	13,9

1990	182,1	166,8	15,3
1991	325,1	303,4	21,7
1992	1400,2	1296,2	104,0
1993	13755,6	12535,5	1220,1
1994 ¹	153850,8	135732,0	18118,8
1995	1620	139,0	22,1
1996	228,4	192,0	36,4
1997	265,6	219,9	45,7
1998	291,1	237,1	54,0
1999	297,7	240,1	57,6
2000	326,5	266,5	60,0
2001	357,7	295,7	62,0
2002	397,1	331,5	65,6
2003	446,2	373,9	72,3
2004	534,5	450,6	83,9
2005	666,2	551,6	114,6
2006	834,5	678,5	165,0
2007	1155,4	882,4	273,0
2008	1636,7	1247,5	389,2
2009	1803,1	1314,0	463,1
2010	2059,9	1531,1	528,8
2011	2369,0	1751,5	589,0
2012	2570,8	1965,8	635,2
2013	2690,8	2114,3	705,4

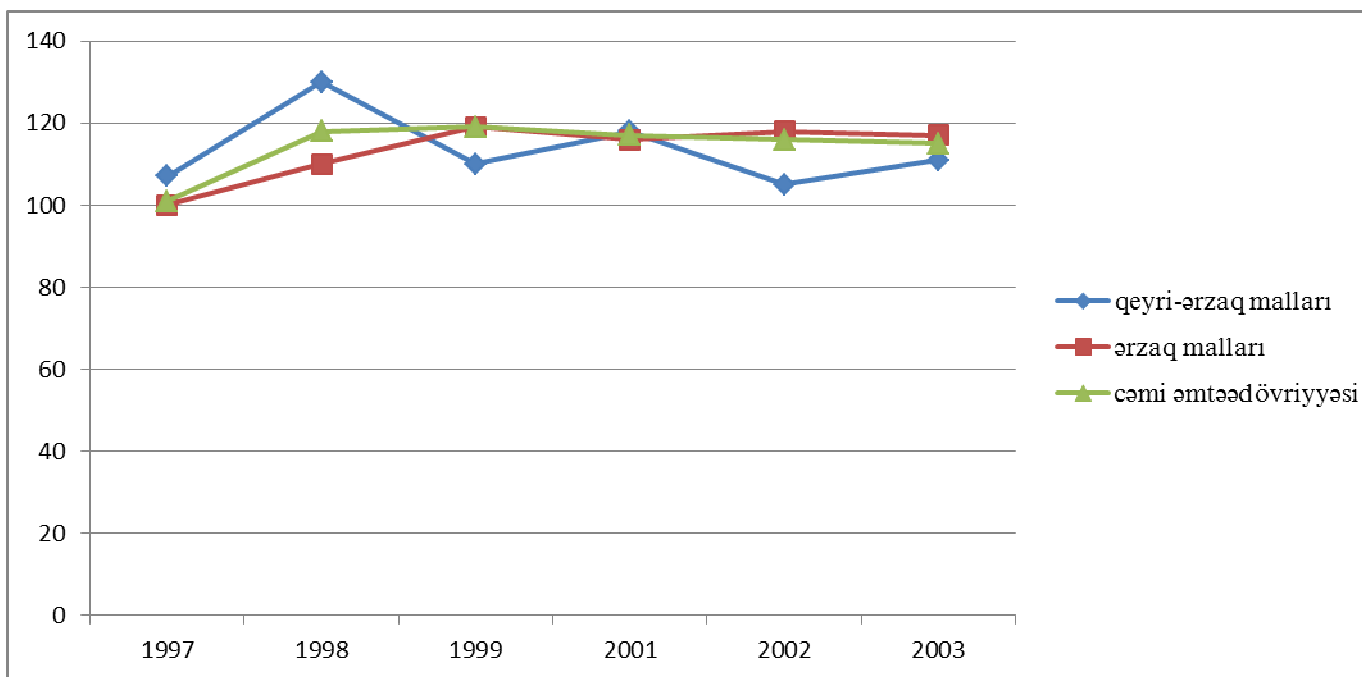
2013-cü ildə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmnin 3,1 %-ni iaşə müəssisələrinin dövriyyəsi təşkil etmiş, əhaliyə 680,0 mln. manatlıq (2011-ci ilə nisbətən 18,8 % çox) iaşə xidmətləri göstərilmişdir. Özəl iaşə müəssisələri üzrə dövriyyənin həcmi 17,4 % artaraq 407,3 mln. manat olmuşdur.

¹)1995-ci ilədək göstəricilər manatın denominasiyası nəzərə alınmadan köhnə azərbaycan (AZM) manatı ilə göstərilmişdir.

Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin real artımının 74,4 %-i hüquqi şəxs statuslu və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fərdi sahibkarların ticarət və iaşə müəssisələrinin, 25,6 %-i isə yarmarka və bazarların ticarət fəaliyyəti sayəsində yaranmışdır. Ötən dövr ərzində əhaliyə satılmış ərzaq mallarının həcmi 2,1% artaraq 9728,1 mln. manat, qeyri-ərzaq mallarının həcmi 20,7 % artaraq 7831,1 mln. manat olmuşdur. Ötən il əhaliyə 5828,5 mln. manatlıq və ya 2011-ci ilə nəzərən 80.0% çox pullu xidmət göstərilmişdir. Artımın 56,7 %-i hüquqi şəxslərin müəssisələri hesabına olmuş və bu sektorun müəssisələri tərəfindən əhaliyə götürilən pullu xidmətlərin həcmi 2011-ci ilin səviyyəsini 8,0 % üstələyərək 4408,0 mln. manata çatmışdır. Bu ilin fevralında isə yanvarla müqayisədə istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 2,2 %, o cümlədən ərzaq məhsullarının qiymətləri 2,2 %, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 0,1 %, xidmət tarifləri isə 4,3 % bahalaşmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2013-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən yanvar-fevral aylarında istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 8,9 %, o cümlədən ərzaq məhsullarının qiymətləri 13,7 %, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 2,8 %, xidmət tarifləri 2,0 % bahalaşmışdır.

Gəlirlərin artması ilə yanaşı, əhəlinin istehlak mallarına olan tələbatı da yüksəlir və bu onların istehlak bazarından aldıkları əmtəənin həcmində durmadan artmasında özünü biruzə verir. İki ay ərzində əhəli istehlak bazarından 2381,0 milyon manatlıq istehlak malları alıb və göstərilmiş xidmətlərin müqabilində 760, milyon manat ödəyib. 2013-cü ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə əmtəə dövriyyəsi 7,8 %, o cümlədən ərzaq məhsullarının satışı 3,5 %, qeyri-ərzaq mallarının satışı 19,8 %, pullu xidmətlərin həcmi 9,9 % artmışdır.

Qrafik 2. Ərzaq və qeyri-ərzaq malları üzrə fiziki həcm indeksləri

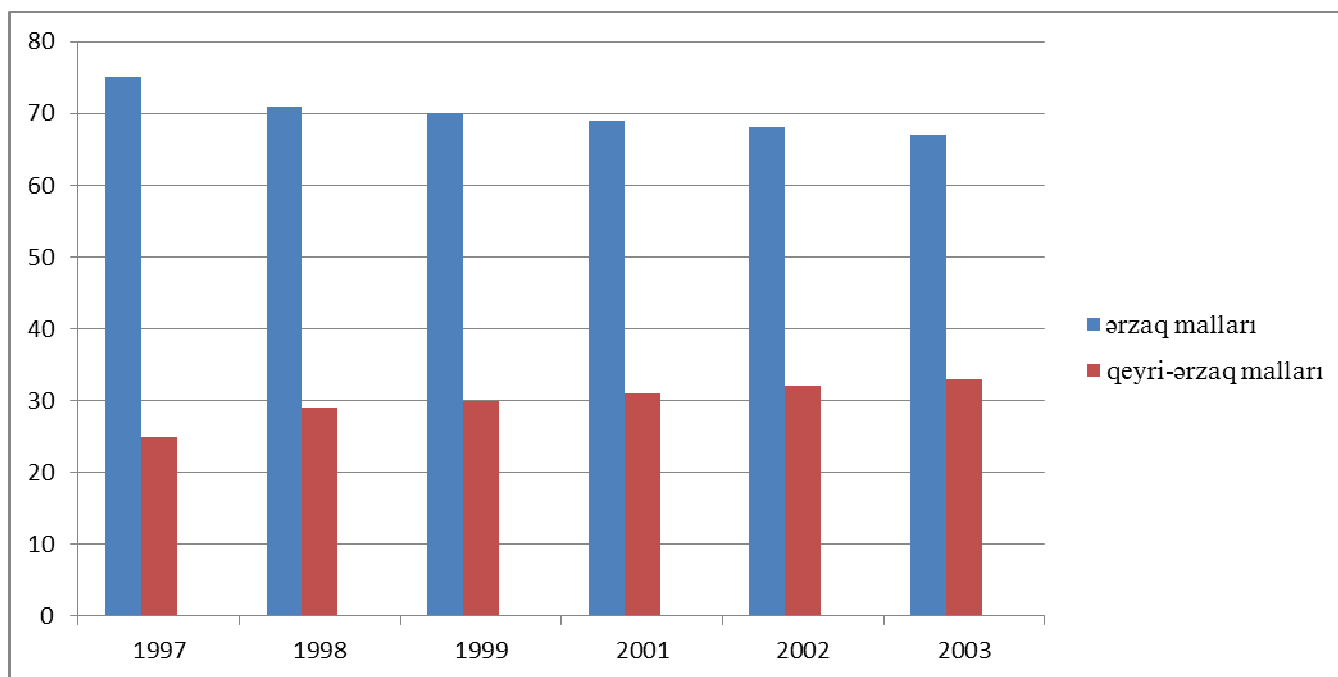
2013-cü ildə əhaliyə 17,6 mlrd. manatlıq və ya 2012-ci illə müqayisədə 9,6 % çox istehlak malları satılmış və pullu xidmətlər göstərilmişdir. Həmin il 2011-ci ilə nisbətən əmtəə dövriyyəsi 8,9 %, pullu xidmətlərin həcmi isə 12,5 % artmışdır. 2012-ci il ərzində pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində ərzaq mallarının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etməkdə davam edərək 55,7 % olmuşdur. Belə ki, ölkə sakinləri ticarət şəbəkəsindən 9728,0 mln. manatlıq ərzaq məhsulları və 7831,0 mln. manatlıq qeyri-ərzaq malları almışdır.

2013-cü ilin birinci rübündə isə ölkə üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 9,2 faiz artaraq 3,8 milyard manata çatıb. Pərakəndə ticarət şəbəkələri üzrə əmtəə dövriyyəsinin həcmi 9% artaraq 3,7 mlrd manata,, iaşə şəbəkələrinin dövriyyəsi isə 14,8 % arataaraq 107,2 milyon manata bərabər olub. İstehlak mallarının 14,2 faizi hüquqi, 85,8 faizi fiziki şəxslər tərəfindən realizə edlib. Əhalinin ticarət şəbəkələrində xərclədikəri vəsaitin 2,4 milyard manatı ərzaq məhsullarının, 1,4 milyard manatı isə qeyri-ərzaq mallarının alınmasına sərf olunub.

Yanvar-mart aylarında xidmət şəbəkələri vasitəsilə əhaliyə 1,2 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin üç ayı ilə müqayisədə 10,2 % çox pullu xidmətlər göstərilib. Xidmətlərin 78 faizi hüquqi, 22 faizi fiziki şəxslərin payına düşüb və onların tərəfindən əhaliyə müvafiq olaraq 8 və 18,9 faiz çox pullu xidmət göstərilib.

Respublika üzrə 2012-ci ildə ticarət müəssisələrinin sayı 21548 olmuşdur, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin sayı 171646, ərzaq və qeyri-ərzaq, əşya, qarışıq mallar yarmarkalarının və bazarların sayı 128, bazarlarda, yarmarkalarda ticarət yerlərinin sayı 38756 olmuşdur. Təkcə 2012-ci ildə yaranan yeni sahibkarların sayı ticarət üzrə 20132 (ümumi respublika üzrə isə 65799) olmuşdur.

Qrafik 3. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsində ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının xüsusi cəkisi

2.2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Ölkənin xarici ticarətində ayrı-ayrı ölkələrin payı

1991-ci ildə dövlət istiqlaliyyətini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası müstəqil xarici siyasət həyata keçirir. Bu siyasət Azərbaycan dövlətçiliyini müntəzəm şəkildə möhkəmləndirib inkişaf etdirməyə və milli mənafeləri qorumağa yönəldilmişdir. Azərbaycan öz xarici siyasətini beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri, o cümlədən dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət, daxili işlərə müdaxilə edilməməsi prinsipləri əsasında qurmuşdur.

Bu prinsipləri rəhbər tutaraq və uzunmüddətli milli mənafeəldən çıxış edərək, Azərbaycanın xarici siyasəti respublikanın müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin və risklərin, ilk növbədə ona qarşı Ermənistan Respublikası tərəfindən edilmiş təcavüzün aradan qaldırılması kimi həyat əhəmiyyətli başlıca məqsəd güdməkdədir. Regional səviyyədə bölgədə əmin-amanlıq və sabitliyin bərqərar edilməsi, nəhəng nəqliyyat və əməkdaşlıq layihələrinin gerçəkləşdirilməsi kimi strateji məqsədlərə nail olmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən birini təşkil etməkdədir. Qloballaşan müasir dünyada Azərbaycan xalqının maraqlarının daha səmərəli müdafiəsi naminə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün müxtəlif layihələrə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi də Azərbaycanın xarici siyasəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqdadır. Beləliklə, demokratik tərəqqi yolunu seçmiş Azərbaycan özünün qonşusu olan və olmayan digər dövlətlərlə müxəlif sahələrdə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsasda bərabər və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulub inkişaf etdirilməsi üzrə ümumi məqsədi mümkün qədər tam şəkildə həyata keçirmək əzmindədir.

Azərbaycan hökumətinin xüsusi diqqət yetirdiyi Avropa məkanında atdığı addımlar onun həyata keçirdiyi xarici siyasət sistemi çərçivəsində göstərdiyi səy-

lərin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, bu səylərlə tam səsleşir. Müasir şərait köhnə nüfuz dairələri modeli əsasında deyil, həqiqi mənada tərəfdaşlıq və əməkdaşlığa söykənən Avropa təhlükəsizlik və ümumi rifah strukturunun yaradılmasına unikal bir fürsət verir, lakin eyni zamanda yeni tipli təhdidlərin yaranmasına səbəb olur. Bunun üçün Azərbaycan yaranmış obyektiv vəziyyəti nəzərə alaraq, NATO və Avropa Birliyi kimi qurumlarla əməkdaşlığı, eləcə də antiterror koalisiyası tərkibində fəaliyyəti durmadan inkişaf etdirir.

Bu təşkilatlarda və regional təşəbbüslərdə iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası öz milli maraqlarını müdafiə edib gerçəkləşdirir.

Ölkənin xarici ticarət siyasəti bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Xarici ticarətin strukturunda baş verən ən cüzi dəyişikliklə belə ölkənin maddi rifahına təsir göstərmək iqtidarındadır.

Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxsahəli inkişafını təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bir çox həyati əhəmiyyətə malik siyasi və iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətini özünə cəlb edən bir qütbdür. Mühüm strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən ölkəmizdə dünyanın nəhəng dövlətlərinin mənafeyi toqquşur, onlar arasında nüfuz dairəsi uğrunda dərin rəqabət mübarizəsi gedir. Azərbaycan Respublikası öz sosial-iqtisadi inkişafında xarici ölkələrlə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə can atır və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərdən maksimum dəyərəlməyə çalışır. Siyasi istiqlalıyyət əldə edilməsi, inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçilməsi, uzun müddət mövcud olmuş köhnə xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə yenidən ba-

xılması və bərabər hüquqlu, qarşılıqı faydalı münasibətlərin yaradılması üçün mühüm zəmin təşkil edir. SSRİ-nin süqutu böyük bir ərazidə geopolitik vəziyyəti kökündən dəyişdirərək, Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması və intensivləşdirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən respublikanın mənafeyinə uyğun olaraq istifadə edilməsi üçün geniş perspektivlər açdı.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla onun bütün cəhətlərini və əlamətlərini özündə əks etdirir. Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə nail olmaq üçün həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasət aşağıdakıları əhatə etməlidir: maliyyə sabitliyi və sabit maliyyə sisteminin yaradılması; milli ixracatçıların bir çox növ məhsullar (xüsusilə də yüksək emal dərəcəsinə malik olan məhsullar) üzrə dünya bazarlarında köklü mövqə əldə etmələri üçün aktiv struktur siyasəti; ixracatçılar üçün güclü dövlət dəstəsinin təmin edilməsi, xarici kapitalın cəlbinin aktivləşdirilməsi üçün sahibkarlıq mühitinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasəti dedikdə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Xarici ticarət siyasəti Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin mühüm hissəsi kimi çıxış edir ki, o da özündə iki yanaşmanı əks etdirir: dövlətin əmtəə mübadiləsi sferasına müdaxiləsi dərəcəsindən asılı olaraq azad ticarət və ya proteksionizm. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində azad ticarət prinsipləri üstünlük təşkil etsə də, hazırda getdikcə hər iki yanaşmanın optimal nisbətindən istifadəyə çalışılır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf proqramına xarici iqtisadi siyasət əsasən dörd istiqamətlərdə həyata keçirilir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici ticarət siyasəti;
2. Ödəniş balansı siyasəti;

3. Xarici investisiya siyasəti;
4. Xarici yardım siyasəti.

Azərbaycanda xarici ticarət siyasətinin hüquqi təminatı “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında” 1994-cü il tarixli prezident fərmanı ilə formalaşdırılmağa başlanmışdır. Fərmanın verilməsində əsas məqsəd keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin ixracat potensialından istifadə səmərəliliyinin artırılması, hesablaşmalar sisteminin qaydaya salınması və daxili bazarın mühafizəsinin gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur. Barter əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və strateji malların ixracının yalnız prezidentin icazəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Sözügedən fərman bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başlaması ilə əlaqədar olaraq xarici ticarət sferasında müşahidə olunan əyintilərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

10 iyun 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra 20 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş “Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qüvvəyə minmişdir. Bu qanun, əsasən daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və eyni zamanda əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunan ölkələrin siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və ölkə mənşəyi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid, məqsədyönlü və çevik sosial-iqtisadi islahatlar Azərbaycan Respublikasının dünya və Avropa məkanına inteqrasiyası üçün geniş imkanlar yaradıb. Ölkəmizin Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin üstündə yerləşməsi,

iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması, əlverişli inestisiya mühitinin mövcudluğu bu prosesi getdikcə sürətləndirir. Son illər Azərbaycanın xarici ticarət sahəsindəki uğurları da bunu sübut edir. Ölkəmizdə yaradılmış iqtisadi sərbəstlik, özəl bölmənin inkişafı üçün yaradılmış əlverişli şərait nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi ilbəil artır. Azad sahibkarlığa və təşəbbüskarlığa geniş meydan verilməsi ölkədə yeni, müasir texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı üçün geniş imkanlar yaradır. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır, bu malları alan ölkələrin sırası getdikcə genişlənir. Elə bunun nəticəsidir ki, son illər ixracın dinamikası xeyli artır.

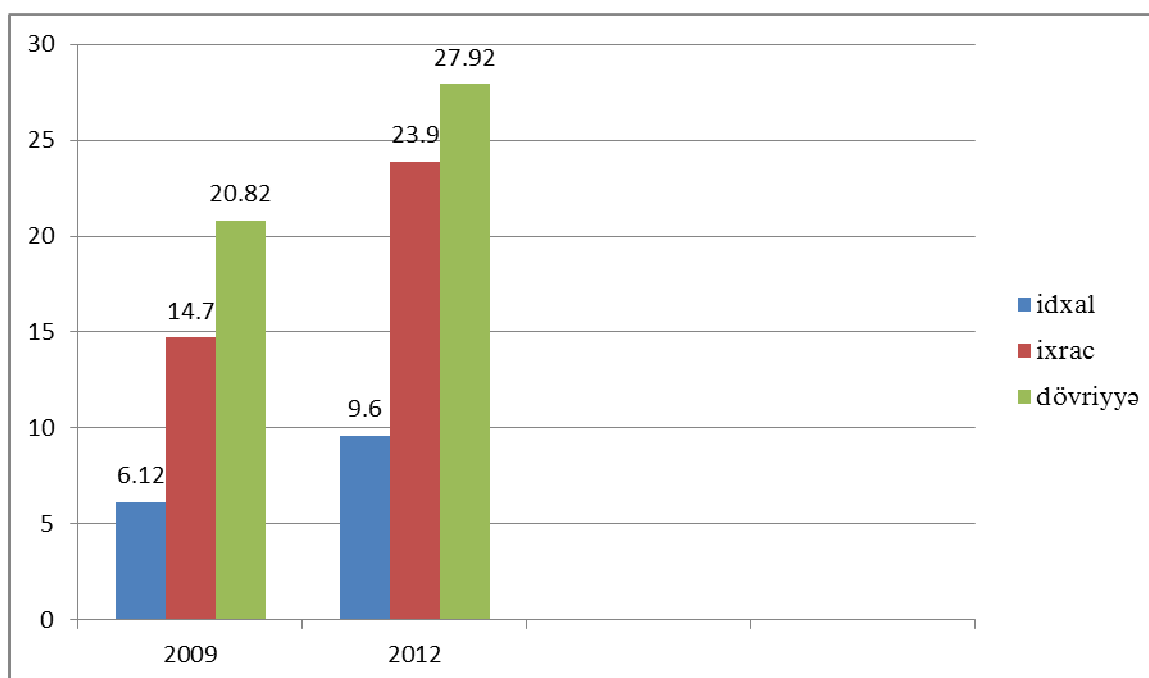
Dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanın sürətləndirilməsi ölkəmizin son illər apardığı sosial-iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən sayılır. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, 2012-ci ilin yekunu üzrə ÜDM-nin tərkibində ticarət və xidmət sahəsində 2,7 mlrd. manatlıq (6,6 %) əlavə dəyər yaradılmışdır. 2010-cu illə müqayisədə əlavə dəyərin real həcmi 8,8 % artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 33,6 mlrd. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 9,7 mlrd ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 23,9 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bü dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 147 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 14,2 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur.

2010-cu illə müqayisədə, 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 34,1 %, o cümlədən ixrac 45,05 % ,idxal isə 7,8 % artmışdır.

2012-ci ildə neft və neft məhsulları da daxil olmaqla enerjidaşıyıcılarını əhatə edən 27-ci qrupun ixracın strukturundakı xüsusi çəkisi 94,1 % təşkil etmişdir. Eyni zamanda, həmin dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə (27-ci qrup istisna olmaqla) ixracın həcmi 2010-cu illə müqayisədə 17,8 % artmışdır.

Qrafik 4. Xarici ticarət dövriyyəsi (2009-2012 –ci illər üçün)

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarına əsasən, 2012-ci ildə ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 25184 mln. ABŞ dolları (94,65%), özəl sektorun payı 1005,09 mln. ABŞ dolları (4,71 %), fiziki şəxslərin payı 135,7 mln. ABŞ dolları (0,64%) təşkil etmişdir.

İdxal əməliyyatlarında isə, dövlət sektorunun payı 1912,23 mln. ABŞ dolları (28,98%), özəl sektorun payı 4348,52 mln. ABŞ dolları (65,89 %), fiziki şəxslərin payı 338,6 mln. ABŞ dolları (5,13%) olmuşdur.

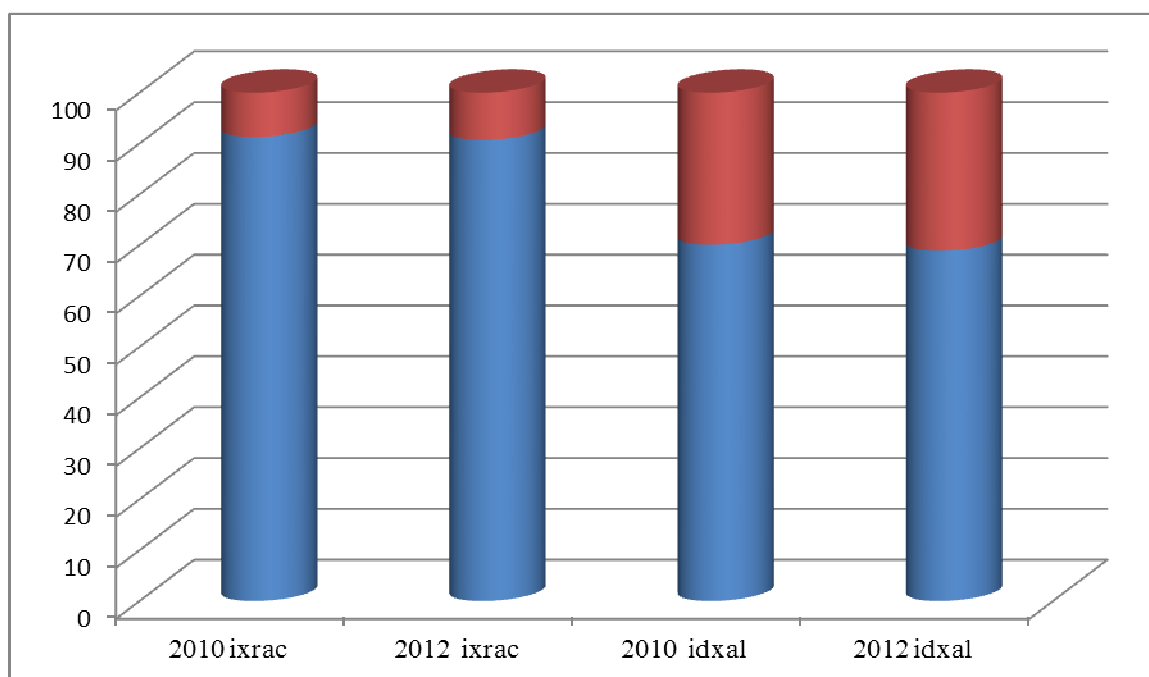
2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 3630 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 2378,0 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 1252,0 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. MDB dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 14,45 %, o cümlədən idxalda 31,07 %, ixracda isə 9,3 % təşkil etmişdir, 2009-cu illə müqayisədə 2012-ci ildə MDB dövlətləri ilə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 36,11

%, o cümlədən idxal 12,26 %, ixrac isə 74,41 % artmışdır.

2013-cü ildə ölkəmiz bir sıra dövlətlərlə ticarət əlaqələri yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının ixrac əməliyyatları üzrə əsas ticarət tərəfdaşları ötən illərdə olduğu kimi İtaliya, Fransa, ABŞ, Ukrayna, Rusiya, İndoneziya və s. kimi ölkələr çıxış etmişdir. Belə ki, İtaliyaya ixrac ölkənin ümumi ixracının 23,28%-ni təşkil edir -5547994,0 min. Fransa ilə bu göstərici 1,4 %-dir. 1775643 min. ABŞ-la ixrac əməliyyatları isə ümumi ixracın 6,7 %-ni təşkil edir.

Ümumi idxalın həcmi 2012-ci il üçün 9652870,6 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir. İdxalda həmin dövr üçün əsas Rusiya, Türkiyə Almaniya, Çin, Ukrayna, ABŞ, Sinqapur və s. ölkələrin payı böyük olmuşdur. Rusiyadan gələn məhsulların ümumi idxalda payı 7,0 % təşkil etmişdir (1378416,5.).

Qrafik 5. İdxal-ixrac əməliyyatlarında 2010-2012-ci illərdə xarici və MDB ölkələrinin payı

	Milyon ABŞ dolları	
	2010	2012
Ümumi ixrac	14701,4	23907,9
Ümumi idxal	6123,1	9652,8

2012-ci ilin yekunlarına görə yenə də xam neft üstünlük təşkil etmişdir, 53,91 % artım müşahidə olunmuşdur ($18453,20/11984,74 \times 100 = 153,91 \%$). Lakin neft məhsullarının ixracı müqayisədə 13,41 % azalmışdır (1283,97 mln. ABŞ dolları). Ən böyük artım təbii qazın ixracında qeyə alınmışdır – 130 % (288,5 milyon ABŞ dolları). Hər metallara və onlardan hazırlanan məmulatların ixracına da 8,48 % artım müşahidə olunmuşdur.

Ağır sənaye məhsullarından başqa yüngül sənaye məhsullarının, o cümlədən yeyinti məhsullarının ixracında da artım olmuşdur (şəkər və şəkərdən hazırlanan məmulatlar 42,59 %, tütün və tütün məmulatları 30,34 %, emal olunmamış gön və dəri 50,45%).

Cədvəl 2.

İxracın strukturunda əsas əllər (2012-ci il)

Malların adı	2012-ci ildə ixrac olunan əsas mallar		
	Milyon ABŞ dolları		2012-ci ilin ixracına nisbətən dəyişmə, %
	2010	2012	
Xam neft	11989,74	18453,20	53,91
Neft məhsulları	1482,79	1283,97	- 13,41
Təbii qaz	125,32	288,55	130,25
Elektrik enerjisi	27,94	15,26	- 45,38
Üzən konstruksiyalar	167,72	175,8	4,82
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	103,41	112,18	8,48
Plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlar	60,79	84,51	39,02
Mirvari, qiymətli daşlar, qiymətli metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr	26,22	82,71	215,45
Kimya sənayesi məhsulları	33,71	47,89	42,06
Polimer torbalar və digər toxunma məmulatları	9,76	13,38	37,09

Bitgi və heyvan mənşəli yağlar	128,87	188,26	46,09
Meyvə-tərəvəz	193,76	154,81	-20,1
Şəkər və şəkərdən hazırlanan məmulatlar	102,71	146,45	42,59
Çay	27,31	33,36	22,15
Tərəvəz, meyvə-qoz-fındıq və s. bitgilərinin emalı məhsulları	21,41	21,52	0,51
Alkoqollu və alkoqolsuz içkilər	11,33	15,14	33,63
Eml olunmamış gön və dəri	7,83	11,78	50,45
Tütün və tütün məmulatları	5,24	6,83	30,34
Pambıq mahlıcı	17,36	5,25	-69,76
Digər	158,14	183,93	16,31
Cəmi:	14701,36	21324,78	45,05

İdxalın strukturunda yeyinti məhsulları üstünlük təşkil etmişdir. 2009-cu illə müqayisədə yeyinti məhsullarının idxalı 36,04 % artmış və ümumi həcmi 965,75 milyon ABŞ dolları dəyərində olmuşdur (o cümlədən ət, süd, taxıl, şəkər və s.). Maşın, mexanizm və elektrik aparatları, həmçinin digər avadanlıqların idxalında 10,77 % azalma müşahidə edilmişdir. Nəqliyyat vasitələri və onların hissələrinin ölkəyə gətirilməsində də cüzi artım olmuşdur (1802,65 ABŞ dolları, 2,58 % artım).

Cədvəl 3.

İdxalın strukturunda əsas mallar (2012-ci il)

2012-ci ildə idxal olunan əsas mallar			
Malların adı	Milyon ABŞ dolları		2012-ci ilin idxalına nisbətən dəyişmə, %
	2011	2012	
Yeyinti məhsulları	709,88	965,75	36,04
O cümlədən:			
Ət	14,07	17,95	27,58
Süd	6,32	9,15	44,78
Taxıl	194,78	285,38	46,51

Un	7,56	2,21	-70,77
Şəkər	106,72	181,06	69,66
Yağ	93,04	121,99	31,12
Maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri	2132,29	1902,65	-10,77
Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	776,71	796,72	2,58
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	556,42	787,19	41,47
Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar	86,1	164,65	91,23
Əczaçılıq məhsulları	142,18	152,13	7,00
Mebel və onun hissələri	42,85	51,74	20,75
Xalq istehlakı malları	46,41	49,88	7,48
Digər	1630,27	1728,64	6,03
Cəmi:	6123,11	6599,35	7,78

Mənbə: AR DSK-nin materialları

AR DGK Statistika və İnformasiya Texnologiyaları Baş İdarəsi tərəfindən 2011-ci ilin ilk 3 ayı üçün Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin gömrük statistikasını da işləyib hazırlamışdır. 2011-ci ilin ilk 3 aylıq hesabatlarına görə ticarət əməliyyatlarının həcmi 7336450,02 min ABŞ dolları olmuşdur. Ötən ilin müvafiq dövrünə olan göstəricilərə nisbətən 32,15 % artmışdır.

Cədvəl 4.

İdxal əməliyyatları üzrə göstəricilər

Göstəricilər	Məbləğ (min ABŞ dolları)
Dövlət sektorunun payı	705.602.56
Özəl sektorunun payı	1.093.844.99
Fiziki şəxslərin payı	92.187.39
Uzaq xarici ölkələr	1.269.852.75
MDB ölkələri	621.782.19
Müvəqqəti idxal	56.296.62

İdxal əməliyyatlarının həcmnin - yüksək həddi	734.501.46 (<i>fevral</i>)
- aşağı həddi	563.112.11 (<i>mart</i>)
- orta aylıq artım	15.454.63
Humanitar yük, təmənnasız kömək və texniki yardım	7.156.29

İdxal əməliyyatları üzrə dövriyyə 1891634.94 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2011-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 63.10 % artım müşahidə olunmuşdur. İdxal olunan malların ümumi sayı 4337 ədəd olmuşdur.

Cədvəl 5.

İxrac əməliyyatları üzrə göstəricilər

Göstəricilər	Məbləğ (min ABŞ dolları)
Dövlət sektorunun payı	5.198.749.27
Özəl sektorunun payı	229.758.35
Fiziki şəxslərin payı	16.307.45
Uzaq xarici ölkələr	4587.791.30
MDB ölkələri	857.023.78
Müvəqqəti ixrac	42.60409
İxrac əməliyyatlarının həcmnin - yüksək həddi	2.055.226.22 (<i>mart</i>)
- aşağı həcmii	1.572.799.75 (<i>yanvar</i>)
- orta aylıq artım	241.213.23
Humanitar yük, təmənnasız kömək və texniki yardım	0

2011-ci ilin 3 aylıq hesabatlarına əsasən ixrac əməliyyatlarının həcmi isə 5444815.08 min ABŞ dolları olmuşdur. Artım isə keçən ilin həmin dövrünə görə 23,97 % artmışdır. İxrac olunan malların ümumi sayı 1016 ədəd olmuşdur. Xarici ticarət saldosu müsbət 3553180,06 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Cədvəl 6.

2012-ci ildə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları

Ölkələr	Əmtəə dövriyyəsi	%	İdxal	%	İxrac	%	Ticarət balansı
Ölkələr üzrə	33560854,3	100,0	9652870,6	100,0	23907983,7	100,0	14255113,1
İtaliya	5809616,1	17,3	261622,1	2,7	5547994,0	23,2	5286371,9
Rusiya	2338254,6	7,0	1378416,5	14,3	959838,1	4,0	-418578,4
ABŞ	2316494,5	6,9	715665,0	7,4	1600829,5	6,7	885164,5
Türkiyə	21200430,2	6,3	1520405,1	15,8	600025,1	2,5	-920380,0
Fransa	1961478,7	5,8	185834,9	1,9	1775643,8	7,4	1589808,9
Hindistan	1960356,7	5,8	69701,1	0,7	1890655,6	7,9	1820954,5
İndoneziya	1794590,7	5,3	37272,9	0,4	1757317,8	7,4	1720044,9
Almaniya	1744738,6	5,2	779971,3	8,1	964767,3	4,0	184796,0
İsrail	1728210,7	5,1	61591,4	0,6	1666619,3	7,0	1605027,9
Yunanıstan	849039,0	2,5	15204,5	0,2	8338344,5	3,5	818630,0
Böyük Britaniya	822845,5	2,5	496188,4	5,1	326657,1	1,4	-169531,3
Çin	815625,0	2,4	631856,1	6,5	183768,9	0,8	-448087,2
Gürcüstan	700660,2	2,1	129934,6	1,3	570725,6	2,4	4407910
Tayvan (Çinin əyaləti)	677944,7	2,0	27841,1	0,3	650103,6	2,7	622262,5
Ukrayna	625318,0	1,9	539089,6	5,6	86228,4	0,4	-452861,2
Bolqarıstan	623536,9	1,9	25975,3	0,3	597561,6	2,5	571586,3
Çexiya	609986,2	1,8	98223,0	1,0	511763,2	2,1	413540,2
İraq	418743,4	1,2	316,3	0,0	418427,1	1,8	418110,8
Qazaxıstan	393427,5	1,2	340557,1	3,5	52870,4	0,2	-287686,7
Malayziya	389669,5	1,2	19000,2	0,2	370669,3	1,6	351669,1
Tailand	370049,0	1,1	26340,0	0,3	343709,0	1,4	317369,0
Xorvatiya	333996,4	1,0	3407,6	0,0	330588,8	1,4	327181,2

Sinqapur	270136,5	0,8	19774,2	0,2	250362,3	1,0	230588,1
Avstriya	264582,8	0,8	124602,5	1,3	139980,3	0,6	15377,8
İran İlam Respubli- kası	263787,1	0,8	176444,8	1,8	87342,3	0,4	-89102,5
Digər ölkələr	3357335,8	10,0	1967635,0	20,4	1389700,8	5,8	-577934,2

2012-ci ilin göstəricilərinə görə ölkənin əsas ticarət tərəfdaşları ABŞ, İtaliya, Fransa, Belarus, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Ukrayna, İsrail, Qazaxıstan və s. ölkələr olmuşdur. Bu il ixrac ən çox İtaliyaya olmuşdur. İxracın göstəricisi 55,47,9 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da ümumi ixracın 23,2 %-ni təşkil edir. Sözügedən ölkələrlə ixrac əməliyyatlarının həcmində keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 103,45 % artım müşahidə olunur. İxracda əsas yer tutan digər ölkələr Fransa, ABŞ, İndoneziya, Hindistan, İsrail, Rusiya, Almaniya və digərləri olmuşdur.

İdxalda isə bu il birinci yeri Türkiyə və Rusiya tutur. Rusiyadan gələn məhsulların ümumi həcmi 1378,4 mln. ABŞ dollar, Türkiyədən gələn məhsulların ümumi həcmi isə 1520,4 mln. ABŞ dolları təşkil edir və bu göstərici ümumi idxalın 15,8%-dir. Həmçinin Almaniya, Ukrayna, ABŞ, Çin, Fransa, Böyük Britaniya kimi ölkələr də Azərbaycanın idxal əməliyyatlarında əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

2.3. Ticarət sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsi və onun istiqamətləri

Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan xarici ticarət sistemində geniş islahatlara başlamışdır – xarici ticarət əməliyyatları üzərində dövlət inhisarı aradan qaldırılmış, qiymətlər liberallaşdırılmış, yeni çoxpilləli tarif sistemi tətbiq edilmişdir. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq ticarət sahəsindəki imkanlarını davamlı şəkildə genişləndirir (Bax şəkil 1.). Beynəlxalq ticarət imkanlarının genişləndirilməsi məhz iki faktor hesabına təmin edilmişdir: Azərbaycanın xam neft və neft

məhsullarının ixracının daim artması və daxili bazarın genişlənməsi ölkəyə istehsal avadanlığı və istehlak mallarının idxalının artımı ilə nəticələnmişdir.

Ticarətə Yardım təşəbbüsü

Ticarətə Yardım (TİY) təşəbbüsü ÜTT-nin 2005-ci ildə Honkonqda keçirilən Nazirliklər arasındakı Konfransında kimi meydana gəlmişdir. Ticarətə Yardım inkişaf etməkdə olan, xüsusilə də ən az inkişaf etmiş ölkələrə kömək məqsədi daşıyır: ticarət və infrastruktur imkanlarını genişləndirmək üçün onlar ticarətin açılmasını həyata keçirməlidirlər. TİY İnkişafa Rəsmi Yardımın (İRY) – qrant və güzəştli kreditlərin – bir hissəsi olmaqla, ticarətlə bağlı proqram və layihələrə ünvanlanmışdır. TİY geniş və ticarətin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirən bir məfhumdur. Buraya texniki yardım – ölkələrə ticarət strategiyalarının hazırlanmasında, daha effektiv danışıqların aparılması üçün bacarıqların gücləndirilməsində dəstək göstərilməsi daxildir. İnfrastruktur daxili bazarı dünya bazarları ilə əlaqələndirən yolların, limanların, telekommunikasiyanın qurulması. Məhsuldar güc – müəssisə və sektorlara investisiya etməklə ölkələrin ixracını diversifikasiya etmək və müqayisəli üstünlüklərdən istifadə etməyi bacarmaları. Uyğunlaşmaya yardım – tariflərin aşağı salınması, güzəştlərin ləğvi və ya ticarət şərtlərinin pisləşməsi ilə bağlı xərclər üzrə yardım edilməsi.

Yuxarıda göstərilən məqamlarla əlaqədar olaraq, TİY-nin altı kateqoriyası müəyyən edilmişdir:

(a) Ticarət siyasəti və normalar.

Ticarət rəsmilərinin təlimi; təkliflərin, mövqelərin və onların təsirinin təhlili; kommersiya maraqlarının formalaşdırılması və kompromis qərarların müəyyən edilməsi üçün milli tərəfdaşlara dəstək; mübahisə məsələləri; ticarət sazişlərinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq, qaydalara, standartlara uyğunlaşmaq və cavab vermək üçün institusional, həmçinin texniki dəstək;

b) Ticarətin inkişafı

İnvestisiyaların təşviqi; xidmətlərlə ticarətin təhlili və institusional dəstək; biznesə dəstək xidmətləri və institutları; dövlət-özəl sektor əlaqələrinin qurulması; elektron ticarət; ticarət maliyyəsi; ticarətin təşviqi, bazarın təhlili və inkişafı;

c) Ticarətlə bağlı infrastruktur

Yeni infrastruktura investisiya qoyuluşu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsul və xidmətlərinin dünya bazarlarına çatdırılması üçün lazım olan yolların, limanların, elektrikin bölüşdürülməsi, telekommunikasiyanın inkişaf etdirilməsi;

d) Məhsuldar gücün artırılması;

e) Ticarətlə bağlı uyğunlaşdırma

Liberallaşmadan yaranan keçid xərcləri, yəni güzəştlərin aradan qaldırılması, büdcə gəlirinin itirilməsi, yaxud ticarət şərtlərinin pisləşməsi ilə bağlı yardım göstərilməsi;

(f) Ticarətlə bağlı digər ehtiyaclar

İqtisadi müstəqillik və suverenlik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın qarşısında dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olmaq imkanları açıldı. Hazırda Azərbaycan getdikcə xarici dünyaya daha çox açılan bir ölkə olmaqla dünya ictimaiyyəti ilə aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr qurur ki, bunların da arasında xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərinə, idxal-ixrac əməliyyatları iştirakçılarına təsir prosesində iqtisadi siyasətin bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən və bir-birini tamamlayan kompleks vasitələrdən istifadə zərurətini misal göstərmək olar. Xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində bu cür vasitələrin 35 qrupundan istifadə olunur:

1. ***İqtisadi tənzimləmə vasitələri*** – gömrük rüsumları, gömrük yığımları, tarazlaşdırıcı sərhəd vergiləri, yerli mal istehsalçılarının maliyyə yardımları;
2. ***İnzibati tənzimləmə vasitələri*** – idxal və ixraca qoyulan qadağa və məhdudiyyətlər, idxalın lisenziyalasdırılması və kvotalasdırılması.
3. ***texniki tənzimləmə vasitələri*** – standartlar və normalar, standartlara uyğunluğun təyinetmə metodları, təhlükəsizlik normaları və qaydaları, əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitariya-baytarlıq və ekoloji tədbirlər, səhiyyə normaları.
4. ***yerli istehsalçılara mal ixracı üçün edilən müxtəlif yardım tədbirləri***
5. ***valyuta – maliyyə tədbirləri.***

Adətən xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən inzibati tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində kifayət qədər səmərəli sayılır. Normal iqtisadi inkişaf dövründə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin inzibati və iqtisadi vasitələri arasındakı nisbət iqtisadi tənzimlənmənin xeyrinə dəyişir.

Azərbaycanın xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi və liberallasdırılması məqsədilə bu günə qədər 30-dan artıq normativ – hüquqi akt qəbul olunmuş-

dur. Onlardan əsasları aşağıdakılardır:

“Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişafı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 iyun 1994-cu il tarixli 222 sayılı Qərarı (qüvvədən düşüb);

“Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanunu (sonradan edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə);

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il 311 IQ nömrəli Qanunu ilə qəbul edilmişdir;

“Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin tətbiq edilməsi haqqında” “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 1997-ci il tarixli 616 nömrəli Fərmanı;

“Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 sayılı Fərmanı;

“1999-2002-ci illərdə “Ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyul 1999-cu il tarixli 160 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur;

“Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2005-ci il tarixli 11 nömrəli Qərarı;

“Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı Qərarı;

“Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 noyabr 1997-ci il tarixli 190 say-

lı Qərarı;

“Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən, aksiz vergisinə cəlb olunan malların aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 yanvar 2001-ci il tarixli 20 sayılı Qərarı;

“Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli 80 sayılı Qərarı;

“İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 26 oktyabr 2004-cü il tarixli Qanunu;

“Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 aprel 2009-cü il tarixli Qanunu;

“Azərbaycan Respublikası dövlət sərhəddinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 oktyabr 2008-ci il tarixli 12 nömrəli Fərmanı;

“Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu;

“Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu;

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 1996-ci il tarixli Qanunu.

İxrac-idxal əməliyyatlarında gömrük rejimləri və prosedurlarını tənzimləyən Gömrük Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu əsasında 10 iyun 1997-ci il tarixində təsdiq edilmiş və qüvvəyə minmişdir. Ölkənin xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin daha da liberallaşdırılması və genişləndirilməsi, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir qaydaların müəyyən

edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Fərman imzalamışdır. Qısa bir müddət ərzində idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsini yeni qəbul olunmuş qanun və fərmanlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə hökumət “İxrac və idxal əməliyyatlarında gömrük rüsumunun dərəcələri haqqında” Qərar qəbul etmişdir. Eyni zamanda qeyd olunan qanunvericilik aktlarına zərurətlə əlaqədar mütəmadi olaraq müvafiq dəyişikliklər də olunmuşdur.

10 iyun 1997-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra 2 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş “Gömrük tarifi” haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qüvvəyə minmişdir. Bu qanun əsasən daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, eləcə də Azərbaycan kimi bazar iqtisadiyyatına yenidən qədəm qoymuş ölkələrin ixrac siyasəti özündə bunları əks etdirir:

1. İstehsal sahələrinin ixrac yönümlülüyünün təminatı.
2. İxracat yönümlü istehsalat sferaları üçün əlverişli şəraitin yaradılması.
3. Bu və ya digər sahələrin məqsəduönlülüyünün qiymətləndirilməsi və idxalatda rəqabət apara bilməyən sahələrdə fəaliyyətin dayandırılması.
4. Gömrük mühafizəsi, maliyyə və fiskal istiqamətli stimullaşdırma.

Ölkəmizin mövcud inkişaf şəraitində xarici ticarət siyasətinin real gerçəkliyə adekvatlığının təminatında mühüm məsələlərdən biri də ixrac siyasətinin ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğunlaşdırılması problemidir. Belə ki, ixrac potensialının sabit qədərli artımı gec və ya tez investisiya siyasətinin həmin istiqamətdə təkmilləşdirilməsi zərurətini ortaya qoyacaqdır. Bu mənada ki, ixrac sfe-

rası investisiya siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilməklə ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq proteksionist tədbirlərə əl atmaq labüdlüyünü yara-dacaqdır ki, bu da sonda beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, yaxud inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən əks təsirlə qarşılaşacaqdır. Beləliklə də, investisiya rejiminin liberallaşma dərəcəsindən asılı olmayaraq ölkəyə xarici investisiyaların axın intensivliyi aşağı düşəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, xarici ticarət siyasətində mühüm əhəmiyyət kəb edən vasitələrdən biri – ixracın stimullaşdırılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə elə bir rol oynaya bilmir. Belə ki, əvvəla bu ölkələr qrupuna ixracın stimullaşdırılması üçün zəruri olan iqtisadi və siyasi resurslar kifayətedici səviyyədə deyildir: ikincisi, ÜTT-nin normaları ixracın stimullaşdırılmasını rədd edir. Bu təşkilata üzv olmaq istəyən keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, sözsüz ki, qeyd olunan halı mütləq nəzərə almalıdırlar.

Azərbaycanın idxal siyasəti və onun əsas istiqamətləri gömrük rüsumları hesabına həyata keçirilir. Ölkənin xarici ticarət siyasətində gömrük rüsumları həm fiskal, həm də proteksionist funksiya yerinə yetirir. Proteksionist funksiya idxal rüsumlarına aiddir, fiskal funksiya həm idxal, həm də ixrac rüsumlarına aiddir.

Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində idxal-ixrac əməliyyatlarının sərbəstləşdirilməsi strategiyasının prioritet istiqamət kimi götürülməsinə baxmayaraq, dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi, respublikamızda da bəzi qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarından istifadə olunur. Müasir qloballaşma şəraitində ticarət və gömrük işi sahəsindəki bütün konvensiya və sazişlərdə qeyri-tarif məhdudiyyətinin tədricən aradan qaldırılması məsləhət görülsə, real beynəlxalq praktika göstərir ki, bu metodlardan müəyyən qədər istifadə etmədən dünyanın heç bir ölkəsi xarici ticarətin effektiv tənzimlənməsinə nail ola bilmir.

Bu sahədə mövcud olan qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, hazırda respublikamızın xarici ticarətində tətbiq olunan başlıca qeyri-tarif tənzimlənmə metodları

əsasən aşağıdakılardır: qeydiyyat, lisenziyalaşdırma; idxal-ixrac və valyuta nəzarəti; əmtənin deklarasiyası.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı xarici bazara çıxışa şərait yaradır ki, bunsuz da respublika iqtisadiyyatının inkişafı sadəcə olaraq qeyri-mümkündür. Xarici ticarət idxal asılılığının yüksək səviyyədə olduğu və keçid dövrünün bir sıra spesifik problemlərinin mövcudluğu şəraitində getdikcə pisləşən həyat şəraitini qismən də olsa sabit saxlamağa imkan verir. Qloballaşma şəraitində elm və texnologiya tutumlu məmulatların üstün mövqelərə keçməsi ilə əlaqədar olaraq rəqabət mübarizəsinin ifrat dərəcədə kəskinləşməsi xarici ticarət siyasətinin dinamikliyi və çevikliyinin obyektiv xarakter kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Dünya ölkələrinin müvafiq təcrübəsinin sistemli təhlili göstərir ki, idxal tarifi ölkənin iqtisadi rifah dərəcəsini aşağı salır, istehsalçıların vergi yükünü artırır, ticarət müharibələrinə səbəb olur, məşğulluğun səviyyəsini azaldır və s. Maraqlıdır ki, idxal tarifi demək olar ki, əksər hallarda gəlirlərin istehlakçıların rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxa bilməyən yerli istehsalçılara və dövlət büdcəsinə doğru yenidən bölgüsünə səbəb olur. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində idxalatın yalnız o hissəsi tam liberallaşdırılır ki, onun bu və ya digər dərəcədə prioritet sektorlara aidiyyəti olsun. İdxal siyasətində də ixrac siyasətində olduğu kimi əsasən investisiya, rəqabət, valyuta, kredit, gömrük və sair siyasətləri var.

Dövlət xarici ticarəti təkmilləşdirmək üçün ilkin strateji tədbirlərindən biri də sahibkarlığın inkişafıdır, çünki bu ixracın özülünü təşkil edir. Bunun üçün dövlət ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün sahibkarlara müxtəlif güzəştlər edir, təsərrüfat subyektlərinin müstəqil və sərbəst olması üçün zəmin yaradır, böyük miqyaslı və strateji əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirir.

Yerli sahibkarlarımızın xarici bazara çıxması üçün, üyənı??? ölkəmiz digər ölkələrə öz məhsullarını ixrac etməsi üçün birinci növbədə ixrac etdiyimiz məhsula

xarici ölkələrdə vətəndaşların xarici ölkənin əmtəələrinin alınmasına münasibəti, ikincisi, həmin ölkə ilə bizim ölkə arasındakı siyasi sabillik, üçüncüsü, həmin ölkənin valyuta məhdudiyyətləri və s. amillər başlıca rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-tarif məhdudiyyətləri əsasən idxal əməliyyatlarına tətbiq olunur. Bir sıra mallar istisna olmaqla, ixrac əməliyyatları üçün demək olar ki, heç bir məhdudiyyət tədbirləri mövcud deyildir.

İdxalı və ya ixracı (həmçinin istehsalı, satışı) lisenziyaləşdirməli olan bütün malların siyahısı “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il trixli 782 sayılı fərmanında əks olunmuşdur. Bu fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmişdir ki, bunu iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, xüsusilə xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi sahəsində atılan mühüm tədbir kimi qiymətləndirmək olar. Həmin fərmana əsasən istehsalı, satışı və idxalı İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən verilən lisenziya əsasında həyata keçirilən mallar aşağıdakılardır: etil (yeyinti spirti; alkoqollu içkilər (pivə istisna olmaqla); tütün məmulatı.

Respublikamızda dövlət tərəfindən ixraca subsidiyaların verilməsi vasitəsilə yardım edilməsi prosesi həyata keçirilmir. İxrac edən firmalar yalnız öz vasitələrinə və maliyyə kreditlərinə əsaslanırlar.

Bundan əlavə idxal və ixrac olunan heyvan mənşəli xammal və məhsullara respublikamızda dövlət baytarlıq nəzarəti həyata keçirilir və həmin məhsullara baytarlıq-sanitariya baxımından qiymət vermək üçün laboratoriya müayinələri aparılır. Azərbaycan Respublikasına yükləmə qabağı keçirilən inspeksiya xidmətindən müntəzəm olaraq istifadə olunur və buna dair heç bir normativ-hüquqi akt yoxdur.

Azərbaycan Respublikasında sanitar və fitosanitar tədbirlər Səhiyyə Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bu qanunlar sanitar və fitosanitar tədbirləri yerinə yetirmək üçün “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq

haqqında”, “Baytarlıq təbabəti haqqında”, “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunlarını, həmçinin “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu rəhbər tuturlar.

Azərbaycan Respublikasının ticarətdə texniki maneələr sahəsində mövcud normativ sənədləri və qanunverici aktları ticarətdə maneələr və dağıdıcı xüsusiyyətlər yaratmır, idxal mallarını diskriminasiya edən əsasları özündə daşımır. Əsas məqsəd - vətəndaşların mülkiyyətinin mühafizəsini, təhlükəsizliyini, sağlamlığını və ətraf mühitin qorunmasını təmin etməkdir. Bu sahəyə aid qanunvericilik aktları aşağıdakılardır: “İstehlakçıların hüquqlarının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”, “Yüklərin nişanlanması haqqında Konvensiyaya qoşulma haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”, “Standartlaşdırma haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”, “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”.

Bu qanunlardan ən əhəmiyyətli isə “Standartlaşdırma haqqında” qanundur. Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasında bütün icra hakimiyyəti və yerli özünüidaretmə orqanları, müəssisələr, təşkilatlar, sahibkarlıq, habelə ictimai birliklər üçün məcburi olan sertifikatlaşdırmanın hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasında standartlaşdırma üzrə aşağıdakı normativ sənədlər bu Qanunla müəyyən edilmiş hallarda, qaydada və şərtlə hazırlanır və tərtib edilir: Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları; texniki-iqtisadi və sosial informasiya təsnifatları; sahə standartları; müəyyən edilmiş qaydada tətbiq edilən beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartlar, normalar, qaydalar və tövsiyyələr; texniki şərtlər; müəssisələrin standartları; elmi-texniki və mühəndis cəmiyyətlərinin və digər ictimai birliklərin standartları.

Azərbaycan Respublikasında sertifikatlaşdırma “Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılmasının mərhələlər üzrə tətbiq edilməsi haqqında” Azər-

baycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1 iyul 1993-cü i tarixli 343 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. İdxal olunan məhsulun sertifikatlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasında təyinatı üzrə birbaşa istifadə ediləcək məhsulun idxalına dair müqavilələr (kontraktlar) bağlanarkən, onların şərtlərində məhsulun sertifikatlaşdırılmasını göstərən və milli sertifikatlaşdırma orqanı tərəfindən tanınan sertifikatın olması nəzərdə tutulmalıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası AZS Milli Sertifikatlaşdırma sisteminə malikdir.

III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TİCARƏT SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAFINDA ƏSAS PROBLEMLƏR VƏ TİCARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirakı və bu sahədə mövcud problemlər

Sahibkarlıq potensialı yüksək olan ölkələrdə kiçik və orta biznes aparıcı mövqedə dayaranaq iqtisadi inkişafın mühüm təminatçısı rolunda çıxış edir. Qərbi Avropada, o cümlədən, ABŞ-da ÜDM-in 1/3 hissəsindən çoxunu kiçik və orta biznesin təmsilçiləri olan firmalar təmin edir. Fərqli olaraq əksər keçid iqtisadiyyatını yaşayan məmləkətlərdə isə mütərəqqi strukturlu biznes işi tam məzmununda kompleks xarakter almamış, bazar prinsipli avanqard ölkələrin səviyyəsinə qalxmamışdır. Bir çox amillərlə səciyyəvi olan belə gerçəklik həmçinin respublika iqtisadiyyatının indiki mərhələsinə də xarakterikdir. Baxmayaraq ki, ölkəmiz keçid dövrünü artıq başa vurmuşdur, kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində bir çox problemlər hələ də qalmaqdadır. Özəl sektorun ixrac əməliyyatlarında iştirakı dövlət sektoruna nisbətən aşağıdır. İxrac əməliyyatlarından fərqli olaraq idxal əməliyyatları əsasən özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir.

Xarici ticarət sahəsində aparılmış islahatlara baxmayaraq, daha çox sahibkarın xarici ticarətdə iştirakının təşviq olunması üçün ixrac və idxal prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb və uzun sürən idxal-ixrac prosedurları sahibkarlar üçün problem yaradır. Belə ki, hər hansı bir idxal-ixrac əməliyyatını aparmaq üçün sahibkarlar çoxsaylı sənədlərin toplanmasından və müxtəlif dövlət orqanları ilə əlaqə saxlamaqdan ibarət olan mürəkkəb prosesdən keçmək məcburiyyətində qalırlar. Bundan başqa nəzarət orqanlarında inzibati əngəllər mövcuddur ki, bu da sahibkarların idxal-ixrac

əməliyyatlarında üzləşdikləri çətinlikləri daha da mürəkkəbləşdirir.

Azərbaycanda xammal və yarı emal edilmiş məhsullar üzrə tariflər (9 %) tam emal edilmiş məhsullar üzrə tariflərdən yüksəkdir. Qanuna riayət edən şirkətlər, idxal edilmiş malın (xammal və yarımfabrikatların) nə zaman istifadə ediləcəyindən asılı olmayaraq mal Azərbaycanın gömrük ərazisinə keçdiyi zaman ƏDV və gömrük rüsumlarını ödəməlidir.(1) Ödənilmiş rüsumların qaytarılması üçün effektiv prosedur olmadığına və ƏDV-nin geri qaytarılması prosesi çox mürəkkəb olduğuna; və (2) idxal edilmiş malların müvəqqəti saxlanması üçün sərbəst gömrük anbarları olmadığına görə, sahibkarların əksəriyyəti xammal və yarımfabrikatların idxalından çəkinir. Səbəb isə idxal olunmuş xammal və yarımfabrikatların istifadəsi ilə istehsal olunmuş son məhsulun qiymətinin idxal olunmuş eyni tipli tam emal edilmiş məhsulun qiymətindən baha olacağı ehtimalıdır. Bu isə nəticə etibarilə qanun çərçivəsində çalışan sahibkarın xüsusi ticarətlə məşğul olmaq stimullarını azaldır.

Effektiv idxal-ixrac prosedurları, ticarətin həvəsləndirilməsi ölkədə iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün son dərəcədə vacibdir. Gömrük siyasətinin bütün iştirakçılara münasibətdə birmənalı tətbiq olunmaması daxili bazarda ciddi iqtisadi problem və təhriflər yarada bilər ki, bu da vicdanlı və qaydalara əməl edən sahibkarların bazardan çıxması ilə nəticələnə bilər. İqtisadiyyatda bu tip təhriflərin baş verməməsi üçün gömrük sistemi idxal-ixrac tariflərinin ardıcıl və bütün sahibkarlara münasibətdə eyni qaydada tətbiqini təmin edəcək səviyyədə olmalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan xarici ticarət əməliyyatlarının və gömrük rüsumlarının, tariflərinin və haqlarının ödənilməsinin tənzimlənməsi üçün 30-dan artıq normativ hüquqi akt qəbul etmişdir.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, gömrük məsələlərinin tənzimlənməsində əsas sənəd olan Gömrük Məcəlləsi gömrük bəyannaməsinin alınması, gömrük rüsumlarının yığılması, malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçiril-

məsi gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarını təsbit edir və gömrük siyasətini, gömrük orqanlarını, gömrük orqanlarının və gömrük sərhəddindən istifadə edən şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir və eləcə də gömrük fəaliyyəti ilə bağlı digər vacib məsələləri tənzimləyir. Gömrük Məcəlləsinə əsasən idxal edən şəxs Məcəllədə göstərilmiş 15 gömrük rejimindən birini seçə bilər və malların xarakteri, kəmiyyəti, mənşəyi və təyinatı imkan verirsə, istənilən zaman digər rejimə keçə bilər. Lakin Gömrük Məcəlləsində gömrük rejimlərinin tətbiqi ilə bağlı aydın və anlaşılan göstərişlər verilmir.

Sərbəst dövriyyə üçün buraxılış rejimi ən çox istifadə edilən gömrük rejimidir. O, malların müqavilə əsasında idxalına şamil olunur. Bu rejim altında malları idxal edən gələcəkdə malları ölkədən çıxarmaq öhdəliyini götürmür və bütün vergiləri, rüsumları və digər gömrük ödənişlərini ödəməlidir.

Xarici ticarət haqqında fərman belə hüquqi sənədlərin arasında ən vaciblərindən biridir. Bu fərman Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarını təsdiq edir. Bu fərmana əsasən rezidentlər Azərbaycanda istehsal, emal və ya təkrar emal olunmuş malları sərbəst şəkildə fərmanda nəzərdə tutulan müəyyən məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla ixrac edə bilərlər. Azərbaycanda istehsal, emal və ya təkrar emal olunmuş bütün malların ixracı Nazirlər Kabinetinin razılığı ilə ixrac olunan mallar və ya ixrac müqaviləsinin İİN-də qeydiyyatı alınmalı olduğu hallar istisna olunmaqla gömrük orqanlarında bəyan edilməklə həyata keçirilir.

Bundan başqa xarici ticarət haqqında fərmanda müəyyən dövlət orqanlarının razılığı ilə idxal-ixrac olunan malların siyahısı göstərilmişdir. Lakin fərmanda belə razılıqların verilməsindən imtina üçün əsaslar kifayət qədər müfəssəl şəkildə göstərilmir ki, bu da bir tərəfdən dövlət məmurlarına subyektiv yanaşma üçün imkan verir, digər tərəfdən isə sahibkarları qeyri-müəyyənliyə salır.

Müəyyən kateqoriya malların idxal-ixracı üçün xüsusi qanunlarla spesifik tə-

ləblər irəli sürülmüşdür. Məsələn, ixrac nəzarəti haqqında qanunda ixrac nəzarəti altında olan mallar kimi göstərilmiş mülki, hərbi və digər məqsədli malların idxal və ixracına dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün əsas qaydalar müəyyənləşdirilir. Qanun belə malların ixracı, təkrar ixracı, idxalı və təkrar idxalı və daşınması üçün xüsusi icazənin alınmasını nəzərdə tutur. Nazirlər Kabinetinin “İxrac nəzarəti haqqında qanunun tətbiqi ilə əlaqədar bəzi normativ aktlara düzəlişlər edilməsi haqqında” 230 sayılı, 15 dekabr 2005-ci il tarixli Qərarına əsasən rezidentlər ixrac nəzarətinə düşən malları mülki və hərbi məqsədlər üçün idxal və ya ixrac etmək üçün xüsusi icazə almalıdırlar.

Yeyinti məhsulları haqqında fərmana görə yeyinti məhsullarının AB ölkələrinə ixracı üçün işə keyfiyyət sertifikatı tələb olunur.

Göründüyü kimi, gömrük qanunvericiliyi çoxsaylı normativ hüquqi aktlar arasında səpələnmişdir və onun bəzi aspektləri qeyri-müəyyəndir. Buna görə gömrük qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi və unifikasiyası bu sahədə müəyyənliyi artırmağa bilər.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirakının artırılması həm ixrac, həm də idxal nöqtəyindən nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu, xammalla müqayisədə emal olunmuş malların ixracını artırmağa, digər tərəfdən isə, Azərbaycan bazarına daxil olması mümkün olmayan, yaxud da məhdud kəmiyyət və keyfiyyətdə daxil olan malların ölkəyə gətirilməsi zamanı meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa bilər.

Dövlətin xarici ticarətin dəstəklənməsinə və liberallaşdırılmasına yönəldilmiş söylərinə baxmayaraq İFC-in (İnternational Finance Corporation) apardığı sorğu göstərmişdir ki, KOM-ların (kiçik və orta müəssisə) və fərdi sahibkarların xarici ticarətdə iştirakı nisbətən aşağı səviyyədə qalmaqdadır.

Yei gəlmişkən respublikada fəaliyyət göstərən kiçik və orta ticarət müəssisələrinin sayı aşağıdakı kimidir: 2012-ci ildə hüquqi şəxs statuslu ticarət

müəssisələrinin sayı 21548 olmuşdur. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin sayı 171646, əşya, ərzaq və qarışıq mallar yarmarkalarının və bazarların sayı 128, bazarlarda, yarmarkalarda ticarət yerlərinin sayı isə 38756 olmuşdur.

Ümumiyyətlə götürdükdə isə respublika üzrə 01.01.2013-cü il səviyyəsinə bütün fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin sayı 78966 ədəd olmuşdur.

Fərdi sahibkarların və KOM-ların əksəriyyəti idxal-ixrac əməliyyatları ilə məşğul olmağı zəruri hesab etmirlər. Onların fikrincə, daxili bazarda fəaliyyət göstərməklə onlar idxal-ixrac əməliyyatlarından əldə edəcəyi qədər mənfəət götürə bilirlər. Lakin fərdi sahibkarların və KOM-ların kiçik bir qismi mürəkkəb idxal-ixrac və gömrük nəzarəti prosedurlarını xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olmamaqlarının səbəbi kimi göstərirlər. İdxal-ixrac prosedurlarının mürəkkəbliyinin xarici ticarətlə məşğul olan sahibkarların xərclərini artıran əsas amil olduğunu nəzərə alsaq, bunu əksər sahibkarların xarici ticarətdə iştirak etməyi məqsədə müvafiq hesab etməmələrinin əsas səbəbi kimi qeyd etmək olar.

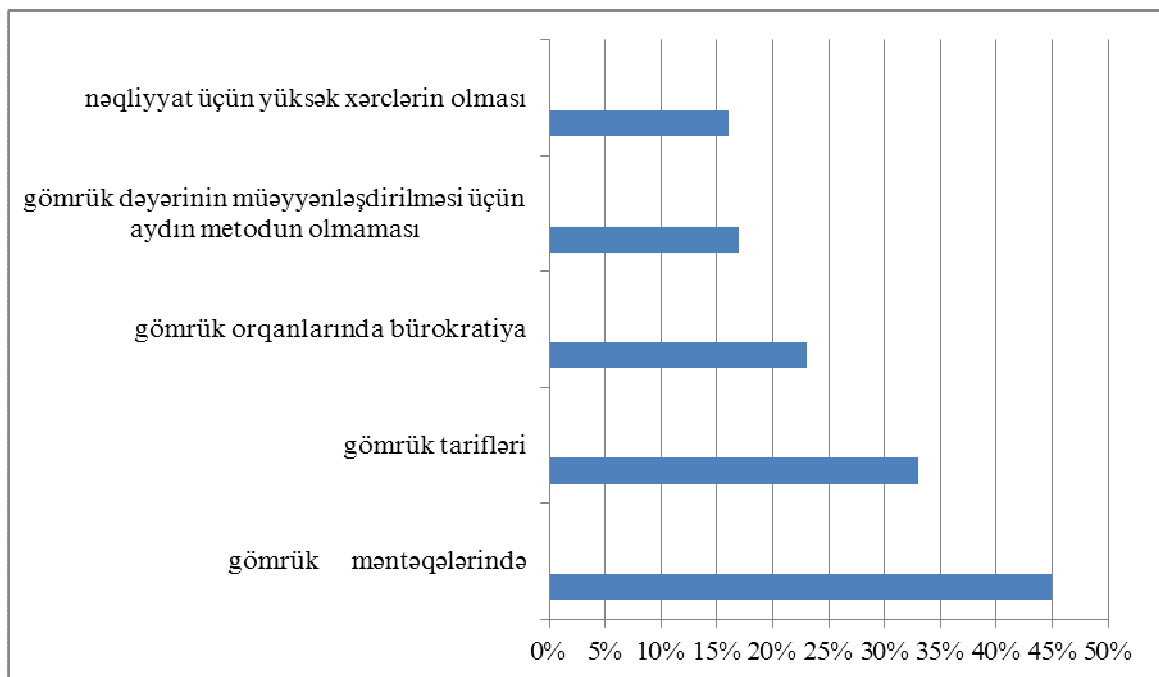
Bu vəziyyət xarici ticarət bazarının müəyyən iştirakçılarının əlində cəmləşməsinə dəlalət edir ki, bunun da səbəbi iri firmaların daha çeşidli məhsullara malik olduqlarına görə xarici ticarətlə bağlı xərclərini əvəzləşdirə bilmələridir. Bu, həmçinin yalnız məhdud sayda ixracatçıların (əsasən iri KOM-lar) xarici ticarətin uğurla aparılması üçün zəruri olan inzibati prosedurlar barəsində kifayət qədər məlumatının və zəruri nüfuzlu əlaqələrinin olmasını göstərir.

Bununla belə KOM-ların idxal əməliyyatlarında iştirakı ixraca nisbətən bir qədər çoxdur. Bu əsas etibarilə idxal olunan mallara tələbatın çox olması və onun məhdud sayda iri idxalçılar tərəfindən tam ödənilə bilməməsi ilə bağlıdır. Lakin KOM-ların idxal əməliyyatlarında iştirak səviyyəsi artsa da, rəsmi statistika göstərdiyi kimi, xarici ticarət əsasən iri iştirakçılarla məhdudlaşır.

Xarici ticarət əməliyyatları aparan sahibkarlıq subyektlərinin əksəriyyətinin

fikrincə, idxal zamanı üzləşdikləri əsas problemlərdən biri malların daşınması ilə bağlıdır. Daşınma zamanı sahibkarlar sərhəd məntəqələrində çalışan məmurların apardığı çoxsaylı yoxlamalardan keçməli olurlar. İdxal əməliyyatları zamanı ciddi məsələlərdən biri yüksək nəqliyyat xərcləridir. Azərbaycanda idxal/ixrac olunan malları daşımaq üçün çox zaman dəmir yolundan istifadə olunur. Bununla belə, dəmir yolu nəzarətini idxal zamanı ciddi problemlərdən biri kimi qeyd etmək olar. Bu fakt onu göstərir ki, sahibkarların dəmir yolu ilə daşımalar zamanı çəkdiyi xərclər onların mallarının ümumi nəqliyyat xərclərinə təsir edən ən ciddi amillərdəndir.

Diaqram 2. İdxal zamanı FS və KOM-ların üzləşdikləri əsas çətinliklər

İdxal zamanı sahibkarların çəkdiyi ən yüksək rəsmi xərc ƏDV ödənişləri, idxal tarifləri, gömrük rəsmiləşdirilməsi haqqı və nəqliyyat xərcləridir. İdxal icazələrinin, sertifikatların alınması, sanitariya nəzarətindən keçmə, malların gömrük anbarlarında saxlanması xərcləri yuxarıdakılara nisbətən kifayət qədər aşağıdır.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduru da QS və KOM-lar üçün mürəkkəbdir. Prosedurlar qəbul olunmuş iş saatlarından kənar vaxtda yerinə yetirildikdə gömrük rəsmiləşdirilməsi haqqı daha yüksək olur (ikiqat artıq). Müəyyən mal növləri üçün ilin fəslindən asılı olaraq fərqli dərəcələr tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyi müəyyən kateqoriya malların gömrük rüsumundan azad edilməsini nəzərdə tutsa da, bu istisnalar əsasən dövlət müəssisələrinin neft əməliyyatlarını əhatə edir və kiçik firmalara tətbiq olunmur (şəkil 2.).

Şəkil 2. Gömrük idxal rüsumundan azad edilən mallar

- Hidrokarbon resurslarının kəşfiyyatı, axtarışı və hasilatı, ixrac boru kəmərləri sazişləri çərçivəsində neft-qaz fəaliyyəti ilə əlaqədar idxal olunan mallar;
- **Pasport və şəxsiyyət vəsiqələrinin hazırlanması üçün Azərbaycana idxal olunan avadanlıq və materiallar;**
- **Beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin hökumətlərinin, habelə dövlətlərarası və hökumətlərarası sazişlərə əsasən xarici hüquqi və fiziki şəxslərin ayırdıqları əvəzsiz maliyyə və texniki yardımları, qrantlar, kreditlər və borclar, həmçinin bu kreditlər və borclar hesabına həyata keçirilən layihələrdə Azərbaycan tərəfinin payı hesabına idxal olunan mallar;**
- Hidrokarbon resurslarının kəşfiyyatı, axtarışı və hasilatı, ixrac boru kəmərləri sazişlərinə və Azərbaycanın və Azərbaycanı təmsil edən hüquqi şəxslərin bağladığı analoji sazişlərə uyğun olaraq əsas fondların, daşınan və daşınmaz əmlakın Dövlət Neft Fonduna ötürülməsi ilə bağlı əməliyyatlar.

Malların sahibkarlar, habelə gömrük işçiləri tərəfindən tez-tez düzgün təsnif olunmaması (qəsdən və ya diqqətsizlikdən) idxalla bağlı mövcud olan növbəti problemdir. Oxşar/əlaqəli mallara görə tətbiq olunan tariflər arasında əhəmiyyətli fərqin olması sahibkarları lazım olandan daha az gömrük haqqı ödəmək üçün mallarını başqa qrupa aid etməyə sövq edə bilər. Məsələn, informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahələrində tətbiq olunan idxal tariflərində ciddi fərqlər mövcuddur ki, bu, nəinki vəsaitlərin sahələr üzrə paylanmasını təhrif edir və müəyyən sahələrin inkişafını gecikdirir, həmçinin gömrük işçilərinə malların

təsnifləşdirilməsində subyektivlik tətbiq etməyə imkan verir.

Eyni zamanda KOM-ların çəkdiqləri rəsmi və qeyri-rəsmi xərclər ixracın xərclərini artırmaqla kiçik müəssisələri ixrac əməliyyatlarından da çəkindirir. KOM-ların çəkdiqləri ən yüksək xərc ixrac tariflərinin ödənilməsi, gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı ödənişlər və nəqliyyat xərclərindən ibarətdir. Bunun ardınca ümumi və ixrac lisenziyasının alınması ilə bağlı xərclər gəlir (cədvəl 9.). Lakin KOM-lar gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı ixrac tarifləri və nəqliyyat xərclərindən başqa digər xərclər də çəkirlər. İxrac zamanı qalan xərclər sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma orqanlarından uyğunluq və keyfiyyət sertifikatlarının alınması, əməliyyat pasportunun alınması və sanitariya nəzarəti zamanı meydana gəlir.

Bundan başqa, istehsal sənayesinin kifayət qədər inkişaf etməməsi səbəbindən Azərbaycanın ixracı əsas etibarlı ilə xammaldan və yarımfabrikatlardan ibarətdir. Kiçik şirkətlər onların digər bazarlarda effektiv rəqabət aparmağa mane olan bir çox çətinliklərlə üzləşirlər ki, bunların arasında məlumat çatışmamazlığı və maliyyənin olmaması, xarici texniki normalara cavab vermək üçün kifayət qədər potensialın olmaması; məhsulların xarici alıcıların gözlədiyi kəmiyyət və keyfiyyətdə olmaması kimi amilləri qeyd etmək olar. Sahibkarların ixrac zamanı qarşılaşdığı inzibati problemlər idxal zamanı meydana çıxan problemlərə oxşardır.

Cədvəl 7.

İxrac üçün orta xərclər

Prosedur	Rəsmi xərclər orta hesabla		Əlavə xərclər orta hesabla		Ümumi xərclər, ixrac dəyərində payı (faizlə) orta hesabla	Müddət: Günlərin sayı orta hesabla
	AZN	\$	AZN	\$		
İİN-in İstehlak Bazarının Müdafiəsi üzrə Dövlət Xidmətindən sertifikat	357	441			2	1

Standartlaşdırma orqanı	200	247			1	1
İxrac üçün lisenziya	1400	1728			1	1
Gömrük rəsmiləşdirilməsi	2890	3568	2058	1667	11	4
İxrac tarifi	3222	3978	1900	1539	5	2
Əməliyyat pasportunun alınması	300	370			6	2
Sanitariya nəzarəti	288	356			15	6
Nəqliyyat xərcləri	2664	3289	1590	1288	1	1
Başqa xərclər	2000	2469	1940	1571	8	3
Gömrük anbarlarında saxlamaq	270	333	600		0	1
Gömrük rüsumlarının ödənilməsi zamanı çəkilən xərclər	-	-	418		27	5

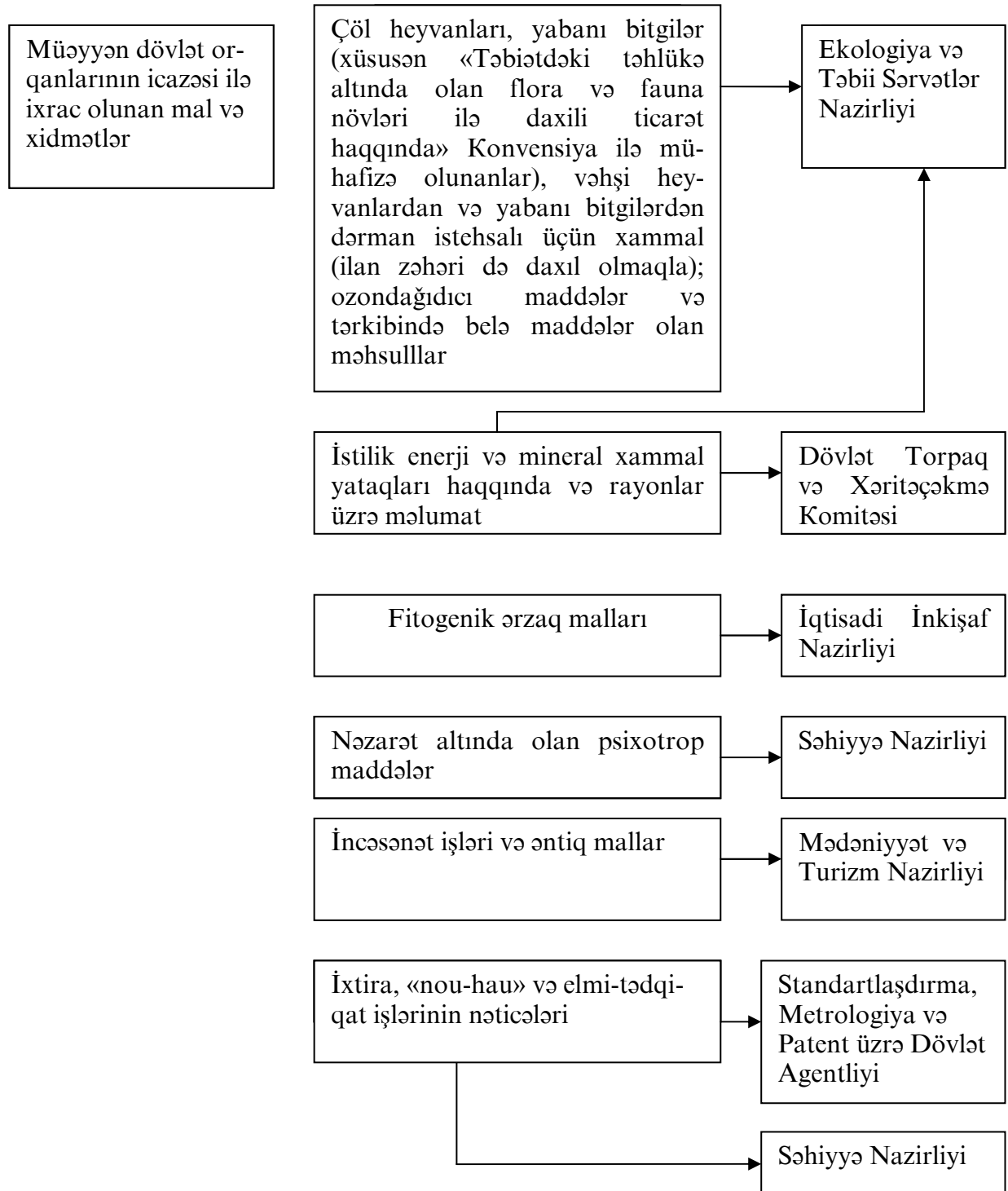
Hazırda ixracı yerinə yetirmək üçün sahibkar doqquz sənəd təqdim etməlidir ki, onlardan dördü artıq hesab olunur. Amma qeyd etmək lazımdır ki, ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsasən sənədlərin sayı qaimə (konosament) və invoys ilə məhdudlaşmalıdır.

Yuxarıda idxalla bağlı qeyd edildiyi kimi, ixrac sənədləri məcburi olmamalıdır, çünki bir çox hallarda müəyyən sənədlərə malik olmaq ixrac edənin öz marağındadır. Məsələn, əgər təyinat ölkəsi Azərbaycan məhsullarına preferensial tariflər tətbiq edərsə, o zaman təbii ki, ixrac edən öz məhsulu üçün mənşə sertifikatını alacaq. Analoji olaraq yükü Gürcüstan, Türkiyə və ya İran vasitəsilə gedəcək sahibkar hökmən tranzit sənədini almaq üçün proseduru tamamlamaqda maraqlı olacaq.

Müasir şəraitdə xırda biznesin fəaliyyətinə təkan verən amillərdən biri də kreditləşmədir. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin əksəriyyətində dövlət tərəfindən kiçik biznesə xüsusi strukturlar və fondlar vasitəsi ilə güclü maliyyə-kredit yardımı

göstərilir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında xırda və orta firmalar üçün kredit strukturları mövcuddur.

Diaqram 3. Müəyyən dövlət orqanlarının icazəsi ilə ixrac olunan mal və xidmətlər

Cədvəl 8.

**10.2012-ci il ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən verilmiş kreditlər
üzrə göstəricilər**

S/s	İqtisadiyyatın sahələri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kreditin məbləği	Xüsusi çəkisi (%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
1.	Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	94	6,6	23450,0	20,4	664
2.	Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	16	1,1	10350,0	9,0	444
3.	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	1303	91,1	55651,9	48,4	3970
4.	Turizmin inkişafı	3	0,2	2815,0	2,4	36
5.	Xidmət (infrastruktur) sahələrinin inkişafı	14	1,0	22733,1	19,8	495
	Yekun:	1430	100,0	115000,0	100,0	5609
Kreditin növləri üzrə						
S/s						
1.	Kiçik həcmli kreditlər	1362	95,2	17580,9	15,3	3049
2.	Orta həcmli kreditlər	8	0,6	1005,0	0,9	106
3.	Böyük həcmli kreditlər	26	1,8	14966,0	13,0	688
4.	İri həcmli kreditlər	34	2,4	81448,1	70,8	1766
	Cəmi:	1430	100,0	115000,0	100,0	5609

Bundan əlavə kiçik müəssisələrin mənafeyini müdafiə edən müxtəlif təşkilati yardım formaları da mövcuddur. Bu məqsədlə kiçik müəssisələrin assosiasiyaları, kiçik sahibkarlığın inkişafına yardım fondları, kiçik və orta müəssisələrin ümumdünya assosiasiyası, xırda biznesin inkişafına müxtəlif yardım fondları yaradılır.

Sahibkarlığa dövlət köməyi, onun və məşğulluğun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, müasir sahibkarlığın formalaşması və inkişafı, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən əlverişli iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi və siyasi mühitin yaradılmasından ibarətdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ümumiyyətlə sahibkarlığın formalaşması zamanı dövlət əsasən aşağıdakı funksiyaları həyata keçirməlidir:

Birinci funksiya iqtisadiyyatın bütün sahələrində öz imkanları və riski hesabına müasir sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasına imkan yaratmaq, onların öz potensiallarından səmərəli istifadə etmələri üçün əlverişli mühit formalaşdırmaq.

İkinci funksiya – elmin son nailiyyətlərinə, texnika və texnologiyanın fasiləsiz yeniləşməsinə, innovasiya menecmentinin və marketinqinin tətbiqinə, sahibkarların innovasiya və risk qabiliyyətlərinin tam reallaşdırılmasına, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinə, iqtisadi yarış imkanlarını verən mühiti formalaşdırmaq.

Üçüncü funksiya – istehsal dairəsində sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasının məqsəduyğun istiqamətləndirilməsi və stimullaşdırılması vasitəsilə innovasiyaya əsaslanan yüksək keyfiyyətli əmtəələrin və xidmətlərin təklifinin sabit artımına şərait yaratmaq.

3.2. ÜTT və Azərbaycan. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri.

Əvvəlki bölmələrdə respublikamızın müstəqillik qazandıqdan sonra daxili və xarici ticarətin formalaşması və inkişafı istiqamətində görülmən işlər barədə ətraflı məlumatlar qeyd olundu. Bu sahədə daha da yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üzrə görülmən tədbirlərlə yanaşı, onun integrasiyasını zəiflədən mühüm faktorlarla daima mübarizə aparılmalıdır. Daxili və xarici ticarətin integrasiya sürətini zəiflədən mühüm faktorlar kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Korrupsiyaya qarşı mübarizənin yetərincə aparılmaması.
- İnhisarçılığa qarşı mübarizənin yetərincə aparılmaması.

- ÜTT-yə üzv olmanın gecikməsi.

Korrupsiya.

Son illər ölkəmizdə müşahidə olunan iqtisadi inkişaf həyatımızın bütün mərhələsini əhatə etmiş, dövlət büdcəsi artmış, sosial sahənin və infrastrukturun inkişaf etdirilməsi istiqamətlərində büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən dövlət proqramlarının və onlara sərf olunan vəsaitin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ölkənin iqtisadi cəhətdən güdrətlənməsi artan maliyyə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsinə ciddi nəzarətin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu məqsədlə 2004-cü ildən etibarən “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” qanun qəbul olunmuş, müvafiq sərəncamlara əsasən Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı mübarizə idarəsi yaradılmışdır. Bununla yanaşı, ölkəmizdə korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə qəbul edilmiş dövlət proqramlarına müvafiq olaraq kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilmiş, vəzifəli şəxslər tərəfindən qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməklə törədilən hüquq pozmaların qarşısının alınması məqsədilə dövlət nəzarət mexanizmləri inkişaf etdirilmiş, korrupsiya cinayətlərinə qarşı cinayət təqibinin səmərəliliyini artırmaq üçün bu sahədə ixtisaslaşmış qurum yaradılmışdır.

Lakin görülmə tədbirlər respublikamızda korrupsiyanın tam aradan qaldırılması üçün kifayət etməmişdir. Korrupsiya hələ də ölkənin iqtisadi, sosial, ictimai həyatına təsir etməkdədir. Bu da öz növbəsində ölkənin daxili və xarici ticarətinin integrasiyasını zəiflədir. Korrupsiyaya qarşı mübarizənin daha da sərtləşdirilməsi və korrupsiyasız ticarət mühitinin yaradılması ölkəmizin daha da sürətlə inkişafına təkan verəcəkdir.

İnhisarçılıq.

Daxili və xarici ticarətin sürətli integrasiyasına mənfi təsir edən amillərdən bi-

ri də inhisarçılıqdır. Bu problemin azaldılması üçün Antiinhisar fəaliyyəti haqqında, Haqsız rəqabət haqqında, Təbii inhisarlar haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur. Lakin hələ də ölkə iqtisadiyyatında inhisarçılıq hiss olunmaqdadır. Və bu da idxalın azalmasına və eləcə də azad ixracın çətinləşməsinə səbəb olur.

ÜTT-yə üzv olmanın gecikməsi.

ÜTT-yə üzv olma mürəkkəb bir prosesdir. ÜTT 1995-ci ildə yaradılıb. Təşkilatın qərargahı İsveçrənin paytaxtı Cenevrə şəhərində yerləşir. Ən gənc beynəlxalq təşkilatlardan olan ÜTT Əsası 1947-ci ildə qoyulmuş Tariflər və Ticarət üzrə Baş sazişin (GATT) davamçısıdır. Hazırda dünyanın 153 ölkəsi ÜTT-nin üzvüdür. Bundan başqa, 31 ölkə və bir neçə beynəlxalq təşkilat ÜTT-də müşahidəçi statusuna malikdir. Dünya ticarətinin 97 %-ə qədəri ÜTT-yə üzv ölkələrin payına düşür.

Azərbaycan 1997-ci ildə bu təşkilata üzv olmaq niyyətini bildirərək qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri genişlənən dünya ticarət sisteminə qısa müddətdə və ən əlverişli şərtlərlə inteqrasiya etmək və bu sistemin fəal üzvünə çevrilmək olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Əsas ticarət tərəfdaşları artıq bu təşkilatın üzvüdür, digərləri isə üzvolma prosesini bəşə çatdırmaq üzrədirlər. ÜTT-yə üzv olma prosesində Azərbaycan artıq çox mühüm bir mərhələyə addım atmışdır. Bu baxımdan ölkəmizi digər postsovet ölkələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri sözügedən prosesə Azərbaycan ictimaiyyətinin cəlb edilməsidir. Belə ki, dövlət qurumları, qeyri-hökumət, beynəlxalq və ictimai təşkilatlar mütəmadi olaraq dəyirmi masalar, konfrans və seminarlar təşkil edərək ÜTT-yə üzvolma prosesi ilə bağlı ictimaiyyəti daima məlumatlandırmaqdadır.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması zamanı milli xidmətlər bazarının necə qorunması deyil, onun necə liberallaşdırılması daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı həm də hesab edirəm ki, Azərbaycanın xidmətlər bazarında xarici hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı xeyirli hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətini də

əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdıracaq. Ölkəmizin ÜTT-yə üzv olması aşağıdakılara imkan verəcək:

- rəqabət qabiliyyətli milli xidmətlərin və onları istehsal edənlərin xarici bazarlarda iştirakının genişlənməsinə;
- Ən Əlverişli Rejim əsasında və diskriminasiya olmadan çoxtərəfli tənzimləmə sisteminə keçidlə;
- digər ölkələr tərəfindən diskriminasiya xarakterli tədbirlərin tətbiq edilməsindən etibarlı müdafiəyə.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətlə bağlı qanunvericiliyi 1992-ci ildə təqdim edilməyə başladı və ilk öncə ölkədən malların ixracını tənzimləmək məqsədini daşıyırdı. Ticarətin tənzimlənməsində növbəti mərhələ 1994-cü ildə başlamışdır. Bu mərhələdə hökumət xarici ticarətə aid bütün məsələləri əhatə edən daha ətraflı qaydaları təqdim etməyə çalışırdı.

Müsr tələblərə cavab verən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasının ən vacib üstünlüklərindən biridir. ÜTT-yə üzv olan ölkələr bütün xidmət sahələrində Ən Əlverişli Rejimin təmin edilməsinə zəmanət verirlər və müvafiq öhdəliklər götürürlər. Bu o deməkdir ki, ÜTT-nin bütün üzvlərinə eyni ticarət rejimi tətbiq edilməli və heç bir ölkənin diskriminasiyasına yol verilməməlidir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması prosesində xidmətlər üzrə əsas taktiki vəzifə əhəmiyyətli, eləcə də yeni yaranmış və hələ də kifayət qədər inkişaf etməmiş vacib xidmət sahələrinin liberallaşdırılması ilə bağlı öhdəliklərin həmin xidmət sahələrinin mövcud inkişaf səviyyəsilə əlaqələndirilməsinə nail olmaqdır.

Azərbaycanın xidmətlərə dair öz üzərinə götürəcəyi öhdəliklərlə bağlı ilkin təkliflərin hazırlanması prosesində qarşıya iki əsas məqsəd qoyulmuşdu. **Birinci məqsəd** - milli xidmətlər bazarında normal rəqabət mühitinin yaradılması və xidmətlər sahəsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. **İkinci məqsəd isə**, xarici rəqiblərlə müqayisədə hələ çox zəif

olan, onlarla rəqabət aparmağa hələ hazır olmayan və eyni zamanda ölkənin gələcək inkişafı baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edən xidmət sahələrinin zəruri müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

ÜTT üzvləri Azərbaycanın milli xidmətlər bazarında bir sıra konkret xidmət sahələrinə, o cümlədən bank və sığorta, telekommunikasiya və paylaşımcı xidmətlərə xüsusi maraq göstərirlər. Bank xidmətləri sahəsində mövcud olan milli rejim bu gün xarici bankların və onların filiallarının Azərbaycanda bank xidmətləri göstərməsi üçün zəruri şəraiti təmin edir. Azərbaycanın sığorta xidmətləri sahəsində öz üzərinə götürmək istədiyi öhdəliklər milli xidmətlər bazarının daha da liberallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu gün xaricilərin Azərbaycanın milli sığorta bazarında fəaliyyəti ilə bağlı mövcud olan bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması qəbul edilməzdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmanın yaratdığı üstünlüklər əsasən 3 istiqamətdə özünü göstərir. İlk üstünlük, ÜTT-yə üzv olan ölkələrdə qiymət mexanizminin ÜTT şərtlərinə və eləcə də beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasıdır. Bildiyimiz kimi, Qərb ölkələrinin iqtisadi sistemləri qanunlara və bu qanunları tətbiq etməyə məsul olan qurumların səmərəli fəaliyyətinə arxalanır.

Qərb ölkələrində yaradılan qanunlar təkmilləşdirilməklə cəmiyyətin bütün təbəqələrinə pozitiv təsir etməyə cəhd göstərilir. Uzun müddət planlaşdırmanın hakim olduğu MDB ölkələrində isə qanunların və onu icra edən qurumların kifayət qədər təsirlərinin olmadığı müşahidə olunur. Bu isə bilavasitə qanunların işləməsində çatışmazlıqların olması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, ÜTT üzvlüyü qanunların təkmilləşdirilməsini və eləcə də icra mexanizmini inkişaf etdirən bir faktor kimi qiymətləndirilir.

ÜTT üzvlüyünün yaratdığı ikinci üstünlük, başqa ölkələrin bazarlarına girişin əldə edilməsi ilə bağlıdır. ÜTT üzvü olan ölkələr digər ÜTT üzvü olan Ölkələrdən idxal etdikləri mallara ÜTT şərtlərinə uyğun olaraq aşağı gömrük tarifi tətbiq

etməlidir. Bu tarif səviyyəsi ÜTT çərçivəsində aparılan çoxtərəfli danışıqlar sonunda müəyyən edilir və xarici ticarətdə tətbiq etdikləri qeyri-tarif əngəllərə müəyyən vaxtdan sonra son verirlər. ÜTT üzvü ölkələr ÜTT üzvü olmayan ölkələrə mal idxal etdikdə bu şərtlər tətbiq edilmir.

ÜTT üzvlüyünün yaratdığı üçüncü və çox vacib üstünlük isə, ticarət mübahisələrinə dair ÜTT üzvlüyünün təklif etdiyi həll mexanizmlərindən istifadə edə bilmək imkanındır. Çünki ÜTT üzvü olmayan ölkələrə belə həll mexanizmlərindən istifadə hüququ verilmir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ÜTT qəbulu üzrə katibliyinin araşdırmalarına görə, xarici iqtisadi münasibətlər sahəsində təhlillər göstərir ki, investorlar əsasən investisiya mühiti daha əlverişli olan və investisiya siyasəti proqnozlaşdırıla bilən ölkələri axtarırlar. ÜTT-yə üzvlük isə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir, çünki “şəffaflıq” ÜTT-nin əsas prinsiplərindən biridir. Bununla yanaşı, xarici sahibkar ÜTT-nin digər əsas Prinsipi olan “milli rejim”in (xarici və yerli sahibkarlar arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi) tətbiq olunduğu ölkələrə ehtiyat etmədən investisiya yönəldir. Bu baxımdan Azərbaycanın digər üzv ölkələrin nümayəndələri ilə əlaqə qurub ölkədə baş verən müsbət dəyişikliklər haqqında mütəmadi qaydada məlumat verəcəkdir.

2002-ci ilin avqustunda yaradılmış Komissiya Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı hazırlıq işlərini aparır. Komissiyanın katibliyi onun işini daha yaxşı şəkildə əlaqələndirmək məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyində yaradılmışdır. Bu Komissiyaya İqtisadi İnkişaf naziri rəhbərlik edir. Komissiya üzvləri müxtəlif nazirliklərin nazir müavinləri, dövlət komitələri və agentliklərin rəhbərlərindən ibarətdir. Komissiyanın məqsədi ölkənin ÜTT-yə üzvlüyü ilə əlaqədar lazımi təkliflərin, müvafiq qurumlarla razılaşdırılmış və ÜTT üzrə İşçi Qrupuna təqdim olunaq sənədlərin hazırlanması, həmçinin, ÜTT ilə aparılan danışıqlara vahid

iqtisadi siyasətin təmin edilməsi üçün əlaqələndirmə işlərinin aparılmasından ibarətdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlüklə bağlı 14 ildən artıq danışıqlar aparmasına baxmayaraq bu təşkilata üzvlük hələ də həll olunmamış qalır. Üzvlüyün həll olunmaması ölkəmizi yuxarıda sadalanan potensial irəliləyişlərdən məhrum edir. Ölkəmizin daxili və xarici integrasiyasının sürətli inkişafının qarşısını alır.

3.3. Ticarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər

Əvvəlki fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi, ölkəmizdə ticarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan ardıcıl siyasət müsbət nəticələr göstərməkdədir. Xarici ticarət fəaliyyətində, o cümlədən daxili bazarın formalaşmasında qeyd olunmuş problemlərin hamısı tam həllini tapmasa da, gələcəkdə bu problemlərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına gətirib çıxaracaq tədbirlər hazırlanıb tətbiq olunmaqdadır.

Belə ki, 2009-cü ildə Amerikanın ipoteka bazarında başlanmış və bütün dünyanı sarsıdan global maliyyə böhranı və ya iqtisadi böhran ölkəmizin xarici ticarət siyasətinə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir.

Ticarət son onillikdə dünya iqtisadiyyatının artımının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olmuşdur. Ticarətə əsaslanan bu artımın davamlılığı hazırda global iqtisadi böhran səbəbindən təhlükə altındadır. Tarixən, beynəlxalq ticarətin artımı bütövlükdə məcmu ÜDM-in artımını qabaqlamışdır. Məsələn, 1995-2012-ci illərdə beynəlxalq ticarətin daha yüksək artımı hesabına global ixracın ÜDM-ə nisbəti iki dəfəyə yaxın artmışdır (BVF). Buna oxşar olaraq, hazırki böhranın göstərdiyi kimi, iqtisadi fəaliyyət zəiflədiyi zaman ticarətin azalması bütövlüklə

ÜDM-dən kəskin olur. Bu, beynəlxalq ticarətin nisbi dinamikliyini əks etdirir və biz nəzərə almalıyıq ki, ticarət Azərbaycan kimi ölkə üçün mümkün stimuldur, həmçinin, o, artımın davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın canlandırılması səylərinin bir hissəsi olmalıdır.

Azərbaycan hökuməti, bir çox ölkələrdə olduğu kimi, hər hansı vahid anti-böhran proqramı qəbul etməmişdir, böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün hökumət tərəfindən müxtəlif vasitə və tədbirlərdən istifadə edilmişdir. Aydınır ki, Azərbaycan kimi kiçik bir ölkənin böyük ehtiyatları maliyyə böhranına vaxtında cavab verilməsi və onun mənfi təsirlərinin qısa zamanda aradan qaldırılmasına imkan vermişdir. Bu ehtiyatlar hesabına AMB maliyyə sektorunun sabitliyini saxlamaq üçün maliyyə baxımından bahalı tədbirlər həyata keçirmişdir (manatın sabit mübadilə məzənnəsini saxlamış, yerli banklara kredit axınlarını təmin etmiş, uçot dərəcəsini aşağı salmış, ehtiyat normasını 0,5 %-dək azaltmış, depozitlərin dövlət tərəfindən sığortalanan hissəsini 6000 manatda 30000 manata qaldırmışdır və s.); böhranın qapıda olması faktına baxmayaraq, hökumət daha mülayim fiskal ekspansiya nəzərdə tutan büdcə qəbul etmişdir, infrastrukturunu prioritet hesab edərək oraya investisiyaları davam etdirmiş, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu qeyri-neft sektoruna güzəştli kreditlərin verilməsini dayandırmamış, hökumət Dövlət Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı qəbul etmiş və Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramının ikinci mərhələsi bu dövrdə həyata keçirilməyə başlamışdır.

İstər milli bazarların formalaşdığı dövrlərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə ilk dəfə ölkələrin sərhədlərindən kənara ticarət çıxmışdır. Aydın məsələdir ki, belə olan şəraitdə dövləti onun ticarəti təmsil etməyə başlamışdır. Xarici ticarətin mü-təşəkkil forma almasından sonra isə daxili bazarların qorunması kimi bir problem ortaya çıxmışdır.

Dövlət daxili bazarın qorunması üçün bir çox metod və üsullardan, va-

sitələrdən istifadə edir. Onlara misal olaraq tarif maneələrini göstərmək olar. Tarif maneələri malların ixrac və idxalını çətinləşdirən rüsumlar sistemidir. Xarici ticarət siyasətinin tənzimlənməsində əsas rol dövlətin gömrük tariflər sisteminə malikdir. Tarixən bu tariflərin yaranması feodalizmin dağılması və bunun nəticəsində ölkənin özünün bölgələri arasında rüsumlarının ləğv edilməsi ilə əlaqədardır. Bu rüsumlar ancaq ölkənin xarici sərhədlərində tətbiq olunur və onun xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarına şamil edilirdi. İlk dövrlərdə gömrük rüsumları dolayı vergi növü kimi dövlət xərclərinin azaldılması üçün tətbiq olunurdu. Lakin sonralar gömrük rüsumları öz fiskal xarakterini saxlayaraq əmtəələrin xarici dövriyyədə hərəkətini tənzim edirdi. Azərbaycan Respublikasının indiki sosial-iqtisadi mənzərəsi onun dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının sürətləndirilməsi üçün zəruri olan möhkəm xarici ticarət əlaqələri özlünün yaradılması ilə səciyyələnir. Xarici ticarət əlaqələrinin əsas məqsədi respublikamızın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə bərabərhüquqlu integrasiyası, dünya iqtisadiyyatında formalaşan ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə iqtisadi səmərə yaratmaqdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan artıq dünya təsərrüfat sisteminə sürətlə integrasiya edir və xarici ticarət əlaqələrini durmadan genişləndirir. Bunu aşağıdakı amillərlə səciyyələndirmək mümkündür:

1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin yaradılması və sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin kəsişdiyi əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən ölkəmizin böyük xərclər çəkmədən, dünyanın bütün ölkələri ilə əlaqələr yaratmaq imkanları xeyli yüksəkdir.

2. Ölkəmizin malik olduğu çox zəngin, güclü iqtisadi resurslar və bunların beynəlxalq bazarlara çıxarılması istiqamətində dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət onun uğurlu gələcəyindən xəbər verir.

3. Dünya təsərrüfat sistemində və iqtisadi həyatda baş verən radikal sosial-iqtisadi və innovasiya yönümlü dəyişikliklər müəssisələrin fəaliyyətlərini bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə üz-üzə qoyur ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir edir.

4. Gələcək iqtisadi inkişafı bazar prinsipləri üzərində qurmağı qarşısına məqsəd qoyan ölkəmiz mövcud potensial imkanlarını səfərbər edərək iqtisadiyyatın inkişafına çalışmaqla yanaşı milli mənafehlərin qorunub saxlanılması şərti ilə ölkəyə çoxsaylı xarici investisiyaların cəlb edilməsinə çalışır. Dövlətimizin 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanmasından sonra yürütdüyü “açıq qapı” siyasəti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə külli miqdarda xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu isə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində həlledici rol oynayan bir amildir.

Səmərəli xarici ticarət əlaqələrinin qurulması ilk növbədə güclü iqtisadiyyatın yaradılmasını və milli bazarın formalaşdırılmasını tələb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın dünya bazarı ilə integrasiyasının indiki inkişaf modeli onun potensial imkanlarına və uzunmüddətli perspektivli iqtisadi maraqlarına hələlik tam cavab vermir.

Yeni iqtisadi şəraitdə respublikamızın xarici ticarət modelinin istehsal-sərmayə-ticarət xarakterli model şəklində formalaşması zəruridir. Bu zaman onun mövcud müqayisəli üstünlükləri və iqtisadiyyatın zəif böhranlı cəhətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Başlıca müqayisəli üstünlüklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əhalinin əksər hissəsində ticarətlə məşğuluq meylinin yüksək olması;
- ölkənin bütün ərazisini əhatə edən sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının, böyük miqyaslı istehsal fondlarına malik, sərmayə məsrəflərinə qənaət etməyə imkan verən, formalaşan iqtisadi rayonların mövcudluğu;
- qısa bir müddətdə dünya standartlarına uyğunlaşdırıla biləcək sənaye və el-

mi-texniki potensialın mövcudluğu.

Bununla bərabər xarici ticarət modeli formalaşdırılarkən xarici ticarət sahəsində və ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan çatışmazlıqlar və “zəif” cəhətləri böyük miqyaslı sərmayə qoyulmadan qısa müddətdə aradan qaldırılması mümkün olmayan aşağıdakı cəhətlər də nəzərə alınmalıdır:

- rəqabətə azdavamlı və müasir standartlara cavab verməyən texnologiyadan istifadə olunması, istehsalın təşkili və idarə olunmasında ənənəvi metodların üstünlük təşkil etməsi;

- məhsul istehsalının yüksək xammal tutumluluğu və məsrəfliliyi;
- mövcud əsas istehsad fondlarının yüksək aşınması;
- daxili yığımın məhdudluğu;
- əmək haqqı stimulumun zəifliyi və məhsuldarlığının aşağı olması;
- ölkənin iqtisadi rayonlarının qeyri-bərabər inkişafı;
- iqtisadi bürokratizmin ətalətliliyi, həyat səviyyəsi standartları ilə istehsalın modernləşdirilməsinin idxal və xarici sərmayədən yüksək asılılığı;

- biznes və marketinq sahəsində zəruri informasiyaların, müasir təcrübənin və infrastrukturun lazımi səviyyədə olmaması.

Formalaşdırılan xarici ticarət modelinin mühüm elementlərindən biri də respublikanın müvafiq ticarət və maliyyə qurumlarının beynəlxalq təşkilatlarla və inkişaf etmiş ölkələrlə əlaqələrinin optimal strukturunun təyin edilməsi məsələsidir.

Son dövrlər iqtisadiyyatın və ticarətin liberallaşdırılması, demokratisləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin əldə olunması məqsədilə bir sıra qanunlar, dövlət proqramları qəbul olunmuş, ölkə başçısı tərəfindən mühüm fərmanlar imzalanmışdır. Bu proqramlarda ticarətin maksimum liberallaşması, onun ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi və ticarət siyasətini formalaşdıran bütün dövlət strukturlarının fəaliyyətində mövcud olan problemlərin həllinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur.

Proqram üzrə dövlətin ticarət siyasətinin əsas istiqaməti olaraq aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir:

- ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi və ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- texnoloji yeniləşmənin həyata keçirilməsi və bu məqsədlə investisiyaların və kreditlərin prioritet sahələrə cəlb olunması;
- daxili bazarda azad rəqabət mühitinin yaradılması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin inkişaf istiqamətində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla aparılan əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regional təşkilatlarla əməkdaşlıq Şimal, Şərq və Qərb istiqaməti üzrə olmaqla, ölkənin prioritet maraqlarını müəyyən edir.

Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında hərtərəfli münasibətlərin hüquqi əsasını 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmış “Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” (TƏS) təşkil edir. TƏS Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın bütün mümkün, xüsusilə də siyasi və ticarət sahələrini əhatə edir. TƏS-in 2009-cu ildə müddəti bitmiş, lakin tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında bir il müddətinə uzadılmışdır.

Həmçinin, Azərbaycan dövlətlərarası (regional) proqramlarda iştirak edir – bunlar **İNOQEYT** və **TRASEKA** proqramlarıdır.

İNOQEYT – Avropa Komissiyası tərəfindən neft və qaz tədarükünün idarə edilməsinə yardım göstərən Aİ-nın texniki yardım proqramıdır. Proqramın məqsədi regional neft və qaz boru kəmərləri üzrə səylərə dəstək göstərilməsindən ibarətdir.

TRASEKA – “Yeni İpək Yolu” adlandırılan Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat

dəhlizi Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Avropa arasında nəqliyyat əlaqələrini inkişaf etdirən proqramdır. TRASEKA-nın məqsədi hazırda mövcud olan yollara əlavə olaraq Avropadan Qara dəniz və Qafqaz vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya ən tez və ən ucuz ikitərəfli yolun yaradılmasından ibarətdir. 1998-ci ildə TRASEKA üzrə Əsas Çoxtərəfli Saziş imzalanmışdır. Azərbaycan bu layihədə Aİ-nin əsas tərəfdaşdır. 2000-ci ildən etibarən TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyanın Katibliyi Bakıda yerləşir.

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) - Azərbaycan Respublikası Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində də iqtisadi inteqrasiya proseslərində iştirak edir. Azərbaycan Respublikası QDİƏT-in yaradılmasının ilk mərhələsindən başlayaraq təşkilatın fəaliyyətində, Bosfor Qətnaməsi və İstanbul Bəyannaməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan 1992-ci ildən təşkilatın üzvüdür. Bu günə kimi Azərbaycan Respublikası QDİƏT çərçivəsində 11-dən çox müxtəlif rəsmi sənədlərin hazırlanmasında və qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikası Təşkilatın bir sıra işçi qruplarında, o cümlədən regionda ticarətin liberallaşdırılmasını təmin edən sənədlərin hazırlanması məqsədilə toplanan qrupların iclaslarında fəal iştirak edir. 2005-2007-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası enerji üzrə işçi qrupun fəaliyyətini koordinasiya edirdi.

QDİƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 2009-cu il 15-16 aprel tarixlərində keçirilən 20-ci toplantısının qərarına əsasən, təşkilata sədrliyi 2009-cu ilin 1 may tarixindən altı ay müddətində Azərbaycan həyata keçirmişdir.

Əvvəlki fəsildə də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan beynəlxalq ticarət məkanına inteqrə etmək və ölkədə xarici ticarətə təsir edən qanunvericilik bazasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması istiqamətində iş aparır.

Hazırda Azərbaycan bu təşkilatda müşahidəçi statusuna malikdir və ÜTT-yə

qəbul edilmək üçün məqsədyönlü iş aparır. ÜTT üzrə Azərbaycanın Koordinasiya qrupu yaradılmışdır, bu qrup bütün danışıqlar prosesini həyata keçirir.

ÜTT-yə üzv olmaq mürəkkəb bir prosesdir. Bu təkcə tariflərə dair sazişlərin və xaricilər tərəfindən təklif olunacaq xidmətlər üçün güzəştlərin oxunulması məsələsi deyil. Xarici ticarəti tənzimləyən tədbirləri və digər normativ hüquqi aktları daxil etməklə, müraciət edən ölkənin öz xarici ticarətə dair qanunlarının təkmilləşdirilməsi və onları müasirləşdirməsinə ümid edir.

Müraciət edən ölkənin müraciətinin nəzərdən keçirilmə müddəti heç bir təzyiq və ya məhdudiyyətlərə məruz deyildir. Burada son müddət yoxdur. Sorğu-sual ÜTT-nin üzv ölkələri arzu edənədək və ya onu lazımi hesab edənədək davam edə bilər.

ÜTT üzvlüyünə qəbul olma prosesinin dinamikasından görmək olar ki, ardıcıl olaraq, son üzv olan ölkələr üzərinə öncə üzv olan ölkə ilə müqayisədə daha geniş öhdəliklər götürmüşlər. Bu da ÜTT üzvlərinin namizəd ölkələrə qarşı tələblərinin artması ilə bağlıdır. Lakin bəzi istisnalar mövcuddur və bu, hər bir ölkənin səmərəli danışıqlar strategiyasının və taktikasının tərtibindən və uğurlu danışıqlar aparmasından asılıdır.

ÜTT-yə üzvolma prosedurunun bir neçə mərhələsi vardır ki, hazırda Azərbaycan bu prosedurun 9-cu mərhələsindədir (Cədvəl 9).

Cədvəl 9.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma istəyini əks etdirən ərizənin ÜTT Katibliyinə təqdim olunması	23 iyun 1997-ci il
ÜTT Katibliyində Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun yaradılması	16 iyul 1997-ci il
Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət rejimi haqqında Memorandumun ÜTT Katibliyinə təqdim olunması	22 aprel 1999-cu il
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 226 s sayılı Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması prosesinin sürətləndirilməsi işləri üzrə təşkilatlararası Əlaqələndirmə Qrupunun yaradılması	19 noyabr 1999-cu il
Cenevrədə ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun Birinci İclasının keçirilməsi	03-07 iyun 2002-ci il

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 175 s sayılı Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın yaradılması	22 avqust 2003-cü il
Cenevrədə ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun İkinci İclasının keçirilməsi	14 oktyabr 2004-cü il
Cenevrədə ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun Üçüncü İclasının keçirilməsi	20 iyun 2005-ci il
Cenevrədə ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun Dördüncü İclasının keçirilməsi	30 mart 2006-cı il
Cenevrədə ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun Beşinci İclasının keçirilməsi	6 may 2008-ci il

Üzvolma prosesi iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə bu prosesə bütün müvafiq dövlət strukturları cəlb olunmalıdır. Həmin strukturlarda çalışan mütəxəssislər məlumatın təmin olunması və müvafiq sənədlərin hazırlanması kimi mühüm işləri görməlidirlər.

Hər bir təşkilatda ən azı bir nəfər əməkdaş birbaşa və tam əmək vaxtı ilə ÜTT məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Xüsusilə, qeyd edilməlidir ki, üzvolma prosesinin əlaqələndiricisi olan dövlət orqanında bütün işlərin və təşkilatların əlaqələndirməsinə cavabdeh olan səlahiyyətli və eyni zamanda kifayət qədər işçi qüvvəsi ilə təmin olunmuş qurum fəaliyyət göstərməlidir. Həmin qurum eyni zamanda daxilə fəaliyyət göstərən işçi qrupları ilə yanaşı, ÜTT Katibliyi, Azərbaycanın Cenevrədəki Missiyası və eləcə də xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə əlaqə yaratmaq səlahiyyətinə malik olmalıdır.

Digər üzv olmuş ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması üçün bu sahədə yüksək səviyyəli, təcrübəli olan mütəxəssislərdən ibarət Danışıqlar Qrupu yaradılmalıdır. Qrupun tərkibinə danışıqların aparılması sahəsində böyük təcrübəyə malik olan diplomatlarla yanaşı, müzakirələr aparılacaq bütün sahələr üzrə yüksək səviyyəli peşəkarlar daxil edilməlidir. Danışıqlar Qrupu əsas mərhələyə qədər olan vaxt ərzində üzvolma sənədlərinin, ÜTT tələblərinin öyrənilməsi ilə yanaşı, ÜTT Katibliyi ilə

əlaqələrin qurulmasını, kontaktların yaradılmasını və eləcə də ikitərəfli məsləhətləşmələrin keçirilməsini təmin etməlidir. Bu, əsasən ikitərəfli danışıqlarda əldə olunan razılaşmaların təməlinin qoyulmasında mühüm rol oynaya bilər.

Hal-hazırda ÜTT-ddə aparılan danışıqların hər biri yeni raundu beynəlxalq ticarətin daha da liberallaşdırılması ilə nəticələnir. Belə bir şəraitdə hər bir yeni üzv olmuş ölkə daha sərt şərtlərlə təşkilata qəbul edilir. MDB ölkələrindən Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldova və Ermənistan artıq ÜTT-nin üzvüdürlər. Bu Ölkələrin üzvolma şərtləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin deyil, daha çox inkişaf etmiş ölkələrin şərtlərinə uyğundur.

Digər MDB ölkələri isə üzvolma danışıqlarının müxtəlif mərhələsindədirlər. Rusiya və Ukrayna danışıqları başa çatdıraraq yekun protokolların imzalanması mərhələsinə çatmışlar. Eyni zamanda üzv olduqdan sonra bu ölkələr də müəyyən öhdəliklərin götürülməsi məqsədi ilə Azərbaycanla danışıqların başlanmasına təşəbbüs göstərə bilərlər.

Bir sıra ölkələrin dəstəyi və Azərbaycan hökumətinin apardığı iş nəticəsində Ermənistanın üzv olması zamanı bu ölkə tərəfindən rəsmi olaraq bir sıra öhdəliklərin götürülməsinə nail olunmuşdur. Bunlardan ən vacibi “Azərbaycanın üzv olmasına maneçilik törətməmək və eləcə də işğal edilmiş ərazilərə ÜTT qaydalarının tətbiq olunmasına çalışmamaq” öhdəliyi hesab olunur.

Həmçinin ölkəmizdə ticarətlə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinə, özəl bölmənin inkişafına böyük diqqət və qayğı göstərilir, sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi gücləndirilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sahibkarların investisiya layihələrinin güzəştli qaydada kreditləşdirilməsinə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının prioritetləri və mərhələlər üzrə həlli tələb olunan vəzifələrlə uzlaşdırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu fəaliyyətin genişləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə 2002-ci, 2004-cü, 2005-ci, 2006-cı və 2009-cu illərdə onun statusu və vəsaitlərinin istifadə edilməsi Qaydaları təkmilləşdirilmiş, güzəştli kredit vəsaitlərinin daha məqsədəuyğun yerləşdirilməsinə və sahibkarlıq subyektlərinin bu kreditdən səmərəli istifadə etməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

Hazırda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 7 oktyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə”yə və “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi Qaydalarına müvafiq olaraq həyata keçirilir. Fondan sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi müvəkkil kredit təşkilatı kimi seçilmiş 29 kommersiya bankı, 1 bank olmayan kredit təşkilatı və 4 kredit ittifaqı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu il ərzində Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF) sahibkarlara 175 mln. manat həcmində güzəştli kreditlər verməyi planlaşdırır. 2013-cü ilin I rübünün göstəricilərinə görə sahibkarlıq subyektlərinə verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi 27457,9 min manat olmuşdur, keçən ilin müvafiq dövründə bu göstərici 19052,0 min manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 44% artım müşahidə edilmişdir. 2012-ci ildə ümumilikdə verilmiş kreditlərin məbləği 175 min manat olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik MDB məkanında kiçik və orta sahibkarlığa kömək üzrə ərazi proqramlarının hazırlanıb tətbiq edilməsi təcrübəsi yoxdur. Rusiya Federasiyasında 1998-ci ildən başlayaraq bu cür proqramların tərtib və tətbiq edilməsi zərurəti gündəmə gətirilsə də (iqtisadçı alimlər tərəfindən hələlik hökumət (və ya ayrı-ayrı nazirliklər) səviyyəsində bu istiqamətdə real addımlar atılmamışdır. Azərbaycanda da qeyd edilən sahədə hansısa bir təcrübə yoxdur. İlk olaraq respublikamızda kiçik sahibkarlığa kömək üzrə ərazi Proqramlarının işlənməsi zərurəti 2001-ci ildə iqtisadçı alimlər tərəfindən irəli sürülmüş və müvafiq

Proqramın tərtibi qaydaları təklif edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi və onların inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür və bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Onların sırasında kiçik və orta sahibkarlıq üçün təhsil, məsləhət və informasiya xidmətlərinin təşkili, kiçik və orta bizneslə məşğul olan sahibkarlar üçün vergi yükünün azaldılmasını, xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayının azaldılmasını, hüquqi şəxslərin qeydə alınma prosedurunun sadələşdirilməsini, sahibkarlıq fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini, kiçik sahibkarlar üçün mikrokreditlər verilməsi prosesinin başlanmasını və s. göstərmək olar. İlk öncə sahibkarlığın inkişafı sahəsində “Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)” qəbul olunmuş və yüksək nəticələr əldə olunmuşdur. Daha sonra, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət Proqramının (2002-2005-ci illər)” yerinə yetirilməsi və kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyinin artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində müsbət irəliləyişlər olmuşdur. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, altı bölmədən ibarət olan bu Proqram ümumi xarakter daşımışdır və onun əksər maddələri kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına kömək edilməsi, onun tənzimlənməsi üçün müvafiq təkliflərin hazırlanmasını nəzərdə tutmuşdur.

Respublikada sahibkarlıq subyektlərinin həm xarici, həm də daxili ticarət əməliyyatlarında iştirakına mane olan əsas meyarlardan biri də inhisarçılıqdır. Ölkənin qarşısında duran strateji məqsədlərə çatmaq üçün bazar prosesinin bütün dəyişənlər çoxluğunu kompleks şəkildə nəzərə almaq zəruridir ki, bunların sırasında da inhisarçılıq və onun davranış tərzini xüsusi önəm daşıyır.

Son zamanlarda respublikamızda inhisarçılıqla bağlı bir məsələ öndədir. Bu, ilk növbədə müxtəlif sahələr üzrə güzəşt alınması ilə bağlıdır. Belə güzəşt taxıl

idxalına tətbiq edilib və əlavə dəyər vergisi götürülüb. Bu zaman məqsəd ölkədə taxıl qıtlığının, un və un məhsullarının qiymət artımının qarşısını almaq olub. Lakin qiymətlər bahalaşib. Nəticədə itirən büdcə olub. Çünki taxıl idxalı bir qrup inhisarçının maraq dairəsindədir. Onlar isə istənilən an qiymətə təsir göstərmək imkanına malikdir. İnzibati yolla tənzimlənən qiymətlərin sayının çox olması imkan verir ki, hər bir şirkət xərcin artması fonunda qiymətlərin qaldırılması məqsədilə öz istədiyi kimi əsaslandırma aparsın və Tarif Şurasına müraciət etsin. Bu müraciətlərin bir çoxu müsbət cavablandırılır və nəticədə bir sahədə baş verən qiymət artımı avtomatik olaraq digər sahələrə təsir göstərir. Bu gün ayrı-ayrı bazarların inhisarçı şirkətlər tərəfindən bölüşdürülməsi yaxın zamanlar üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında bahalaşma potensialını yüksək səviyyədə saxlayacaq. Azərbaycanda qiymət artımının əsas səbəblərindən biri məmurların himayəsində olan süni inhisarçılıq, sərbəst idxalın, sağlam rəqabətin olmamasıdır. Bu fəaliyyət isə son nəticədə sahibkarların və istehlakçıların hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunur.

Azərbaycanda inhisarlaşmanın qarşısını almaq məqsədi ilə hələ 1993-cü ildə qəbul olunmuş “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanuna uyğun olaraq bir müəssisə satışın 33 %-ə, 3 müəssisə 50 %-ə, 5 müəssisə 66,6 %-ə malik olduğu hallarda inhisarçı hesab edilir.

Ölkədə sahibkarların ticarətdə iştirakını məhdudlaşdıran əsas göstəricilərdən biri də ticarət sektorunda korrupsiyanın səviyyəsidir. Əvvəlki fəsilərdə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini tənzimləyən hüquqi normativ akt 2004-cü ildə qəbul olunmuş “Korrupsiyaya qarşı

mübarizə” haqqında qanundur. Ölkədə korrupsiyaya qarşı ardıcıl və sistemli şəkildə aparılan mübarizə tədbirləri çərçivəsində yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi korrupsiya ilə mübarizədə birbaşa şəkildə iştirak edən hüquq-mühafizə orqanıdır.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri strateji məqsədlərdən olub ölkəmizin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın iqtisadi potensialının qorunması və inkişafı, iqtisadi qüdrətinin artırılması məqsədilə əlverişli şəraitin təmin edilməsi baxımından mövcud nöqsan və neqativ meyllərin aradan qaldırılması iqtisadi təhlükəsizliyimizin mühüm faktorlarından sayılır. Bu məqsədlə dövlət prinsipial məsələ kimi iqtisadi təhlükəsizliyimizə xələl gətirə biləcək halların qarşısının alınması üçün əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirib. Korrupsiyaya qarşı sistemli tədbirlərin gücləndirilməsi də həmin məqsədlərin əsas təməlləridir. Azad rəqabət mühitinin formalaşması və şəffaflığın təmin olunması iqtisadiyyatın sürətli inkişafına stimül verən başlıca faktordur. Bu, həm də iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafı və sosial-yönümlü islahatların dərinləşməsi deməkdir.

Ölkəmiz korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində sistemli tədbirlər görməklə mühüm irəliləyişlərə nail olub. Korrupsiyaya qarşı Mübarizə üzrə Komissiyanın ötən müddət ərzində gördüyü işlər qeyd olunan sahədə müsbət tendensiyanın mövcudluğunu göstərir. Komissiyanın müvafiq tapşırıq və tövsiyyələrinə uyğun olaraq aidiyyati orqanlar tərəfindən həyata keçirilən sistemli və əhatəli tədbirlər sahəsində müxtəlif qurumların nümayəndələrinin iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinə və özəl sektora süni müdaxilə hallarının qarşısı alınıb. Amma buna baxmayaraq, Prezident Administrasiyasına və Komissiyaya müraciətlərin daxil olması bu sahədəki problemlərin mövcudluğunu göstərir və onların araşdırılaraq həlli üçün qısa müddətdə təcili tədbirlərin görülməsini zəruri edir. Ona görə də bu sahədə görülmüş mühüm işlərlə kifayətlənməyib daha ciddi addımlar atmaq vacibdir.

Korrupsiya ilə mübarizədə aparılan tədbirlərdən biri də “Daxili ticarətdə korrupsiya halları, onları törədən səbəblər və həlli yolları” layihəsidir. Tacirlər və istehsalçılar Birliyi (TİB, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası tərəfindən maliyyələşən “Daxili ticarətdə korrupsiya halları, onları törədən səbəblər və həlli yolları” layihəsini həyata keçirir.

Layihənin səbəbi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28.07.2007-ci il, 2292 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”nın məqsədlərinə və korrupsiyaya qarşı mübarizənin əsas prinsiplərinə söykənərək daxili ticarətdə olan problemlərin həllinə səy göstərməkdən ibarət idi. Layihənin reallaşdırılmasında əsas məqsəd isə ticarət sektorunda korrupsiyanın səviyyəsi və onu törədən səbəblərin araşdırılması və azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər paketinin hazırlanması, bütün maraqlı tərəflərlə (hökumət, parlament, ticarətçilər, vətəndaşlar, biznes-assosiasiyalar, vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatlar və KİV) təkliflərin müzakirəsi, təkliflər paketinin hökumətə və parlamentə təqdim edilməsi və vəkillik idi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Keçid dövrünü başa vurmuş ölkə iqtisadiyyatında sahibkarlığın və onların ticarətdə iştirakının rolunun təhlili göstərir ki, səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşması məhz bu fəaliyyətin inkişafının nəticəsidir və iqtisadiyyatımızın gələcək inkişafı bu bölmənin səmərəli fəaliyyətinin təmini ilə sıx əlaqədardır.

Sahibkarlığın inkişafının səviyyəsi bir tərəfdən, ayrılıqda götürülən hər bir təsərrüfat subyektinin bazar iqtisadi mühitinin yaratdığı imkanlardan məqsədəuyğun istifadə dərəcəsi ilə müəyyən olunursa, digər tərəfdən konkret ölkədə formalaşmış iqtisadi şəraitin işgüzar fəaliyyətinin inkişafı tələblərinə uyğunluğu ilə şərtlənən əlverişliliyindən asılıdır.

Azərbaycanda ticarət sahibkarlığın inkişafının hazırki vəziyyətinin xarakteristikasından göründüyü kimi, son illərdə işgüzar fəaliyyətin inkişafı istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər ölkə iqtisadiyyatında sahibkarlıq münasibətlərinin formalaşması və inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Ölkədə səmərəli fəaliyyət göstərən sahibkarlıq bölməsinin yaradılması uzun müddətli proses olub, bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər sisteminin reallaşdırılmasını tələb edir. Azərbaycanda sahibkarlığın və o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, onların xarici ticarətdə iştirakının stimullaşdırılması, dövlətin bu sahənin inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli dəstək verməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında 1993-cü ildən fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Dövlət Kömək Milli Fondu yaradılmış, onun vəsaitləri, həmçinin dövlət büdcəsindən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönətilən investisiyaların həcmi idən-ilə artmaqdadır.

Azərbaycan xarici ticarət sistemində geniş miqyaslı islahatlar aparmışdır. Həmin islahatları təsvir edən nəticələrdən biri ölkənin son illər ərzində dünya ix-

racındakı payının 3 dəfə artması, eləcə də 2007-ci ildə ƏƏÖ (Ən Əlverişli Ölkə) çərçivəsində sadə (9,2 %) və idxala yönəlmiş orta tariflərin (5,1 %) adi aşağı-orta gəlirli ölkədən də aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunur. Bir daha qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın ixracının bu artımı, əsasən dünya bazar qiyməti son illər ərzində yüksək olan təbii ehtiyatlarla bağlıdır, lakin bununla belə qeyri-neft məhsullarında da artım müşahidə olunur. Bu fakta baxmayaraq, həll olunası bir neçə spesifik problem hələ də qalmaqdadır və insan inkişafına yönəlmiş ticarət siyasəti məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir:

1. Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın ticarət siyasəti kifayət qədər liberaldır, lakin onun tam da olmasa, qismən uyğunlaşdırılmasına ehtiyac var.

2. Bu gün Azərbaycan hökuməti ticarətlə bağlı analitik və elmi işlərlə hökumətə yardım etmək imkanlarına malik olan dünya səviyyəli elmi-tədqiqat və təhlil mərkəzlərinin olmamasından əziyyət çəkir. Mövcud mərkəzlərin, elmi institutların, eləcə də ticarətlə bağlı elmi-tədqiqat işləri üzrə ixtisaslaşmış QHT-lərin bacarıqlarının artırılmasına diqqət yetirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Eyni zamanda, region ölkələrinin ticarətlə bağlı məsələlərinə istiqamətlənən regional mərkəzin yaradılması maraqlı olardı.

3. Eyni zamanda, aşağıdakı sahələrdə davamlı dəstəyə ehtiyac var: a) rəqabətqabiliyyətli sahələrin yaradılmaı və inkişaf etdirilməsi üzrə tədqiqatlar, b) rəqabət qabiliyyətli alt-sektorların potensialının reallaşdırılması üzrə ilkin məlumatların təhlili, c) potensial investorların müəyyən edilməsi, investisiyaların təşviq edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də innovasiya sisteminin yenidən təşkili və inkişaf etdirilməsi, innovativ sektorların inkişaf etdirilməsi sahəsində tədqiqatlar, d) potensial bazarların təhlili və s.

4. Gömrük qanunvericiliyinin müasirləşdirilməsi sahəsində aparılan işlərin davam etdirilməsi və sürətləndirilməsi. Bu baxımdan hesab olunur ki, Avropa Birli-

yinin, eləcə də beynəlxalq norma və standartlara, o cümlədən ÜTT—nin gömrük qiymətləndirməsi, ticarətə məhdudiyyətlərin azaldılması və təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi kimi sahələrdə tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə hazırlanmış Yeni Gömrük Məcəlləsinin və onun icra mexanizmlərinin qəbulunun sürətləndirilməsi ticarət münasibətlərinin hüquqi əsaslarını gücləndirə və inkişaf etdirə bilər.

5. ÜTT qaydalarına cavab vermək üçün ticarət siyasəti və qanunvericilik sahəsində islahatların davam etdirilməsi zəruridir. Qeyd edildiyi kimi, hökumət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 avqust 2006-cı il tarixli 1583 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı”nın həyata keçirilməsinə uyğun olaraq, ölkənin ticarətlə bağlı qanunvericiliyini ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırmağa başlamışdır. ÜTT-yə üzvlükdən öncə qanunların tələblərə uyğunlaşdırılmasının başa çatdırılması məqsədilə siyasətin uyğunlaşdırılması sahəsində həllini gözləyən tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Digər ən mühüm məsələ ƏDV sahəsində islahatın aparılmasıdır, yəni, onun hazırda edildiyi kimi, “təyinat nöqtəsi prinsipi” əsasında deyil, beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, “mənşə Prinsipi” əsasında qiymətləndirilməsidir.

6. Azərbaycanda müəssisələrin uğurlu fəaliyyətini təmin etmək üçün biznes mühitinin, o cümlədən gömrük inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlərin daha da gücləndirilməsi.

7. İxracatçı və idxalatçılara maliyyə yardımının göstərilməsi (kreditlərin verilməsi) və ölkənin beynəlxalq ticarətinin təşviq edilməsi üçün mallar və xidmətlərin ixrac-idxalının maliyyələşdirilməsində iştirak edən qurumların fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədilə əsas maliyyə institutu olacaq Azərbaycanda İxrac-İdxal Bankının təsis edilməsinə ehtiyac duyulur.

8. Azərbaycanda müəssisənin qeydiyyat proseduru kifayət qədər şəffafdır və vahid pəncərə Prinsipi əsasında aparılır. Bununla yanaşı, son illər ərzində bəzi irəliləyişlərə baxmayaraq, icazə və lisenziyaların verilməsində müşahidə olunan yubanmaların aradan qaldırılması istiqamətində işlərin gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Eyni zamanda vergilərin asan ödənilməsi reytinginə görə Azərbaycanın xeyli aşağı sırada olması, o cümlədən, vergi inzibatçılığı sistemində bürokratik əngəllərin mövcudluğu və vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən vergi yükünün çoxluğu bu sektorda əlavə islahatların aparılmasının zəruriliyini göstərir.

9. Bununla belə, Azərbaycan yalnız 39 ölkə ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında saziş imzalamışdır. Bu cür sazişin bağlanmaması müəssisələr üçün ikiqat, yaxud əlavə vergitutma problemi yaradır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və ölkəyə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi üçün bu problemin bütün tərəfdaş ölkələrlə həll olunması məqsədəuyğun hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Elmi-red. Muradov Ş.M. “Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının bazar mexanizmi”, Bakı, Elm-2008
2. Ş.Axundov, M. Axundov “İqtisadiyyat: sahibkarlıq, bazar münasibətləri, marketing və səmərəlilik”. Elmi-kütləvi məlumat kitabı. Bakı, Azərnəşr - 1992
3. İ.H. İbrahimov “Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi” red. S.V.Salahov, Bakı – 2010
4. A. Şəkərəliyev, H.Vəliyev “Sahibkarlıq fəaliyyətinin formaları”, Bakı – 1993
5. S.Ə. Əbdürrəhmanov “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə mənbələrindən istifadə imkanlarının gücləndirilməsi” EA xəbərləri, “İqtisadiyyat” seriyası, Bakı – 2000
6. M.X.Meybullayev “İqtisadi təlimlər tarixi”, Bakı, Nurlar – 2005
7. F.M.Qasimov, İ.H. İsmayılov “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı – 2008
8. T.C.Məmmədov “Ticarətin təşkili və texnologiyası”, Bakı – 2006
9. İ.Ə.Feyzullabəyli, A.Ş.Əlizadə “Ticarətin iqtisadiyyatı”, Bakı – 2002
10. S.H.Abdullayev, G.F.Dadaşov, C.Ə.Feyzullayev “Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili”, Adiloğlu-2006
11. “Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri” Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi -2008
12. Elmi red. Əməkdar elm xadimi: i.e.d., prof. A.A.Şəkərəliyev “Qloballaşma mühitində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri” Bakı – 2004
13. A.Mehtiyev, R.Əliyev Elmi red.: D.Bayramov “Azərbaycan və dünya ticarət təşkilatı”, Bakı – 2006
14. ÜTT-yə üzv olma – Prosedurlar tələblər və çətinliklər”. Red.hey.

H.Babayev və b. Adiloğlu-2006

15. Ə.C.Muradov “Azərbaycan və ÜTT: xidmətlər”. Red.hey. H.Babayev və b., Adiloğlu – 2006

16. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi hüquqi mexanizmi” İ.H.İbrahimov, E.R.İbrahimov, Bakı-2004

17. H.Rzayeva, T.Ə.Paşa “Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının bazar mexanizmi”, Bakı – 2008

18. S.Xuduoğlu “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında sənədlər toplusu”, Bakı – 2006

19. SSREA İqtisadiyyat İnstitutu. Musayev Mirağa “XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti”. Elm, Bakı -1972

20. F.M.Əliyev “XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət”. ASSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı - 1964

21. F.H.Abdullayev “Atropatena e.ə. IV – e. VII əsrində”, Elm nəşriyyatı, Bakı – 1992

22. Брюс Бартлет «Об истории торговли и протекционизма» (научная статья)

23. w 1 economy. az.

24. www. wto. az.

25. [www.azstat](http://www.azstat.org). org.

26. [www.customs](http://www.customs.gov.az). gov. az.

27. www. capital. tren.az.

28. www. iqtisadiyyat. com.

29. www.azerbaijan-news az.

30. www. aup. ru

РЕЗЮМЕ

Развитие национальной стратегии содействия торговли и ее объединение с соответствующим программным заявлением крайне важно, для того чтобы все заинтересованные круги знали, в каком направлении движется страна по пути создания условий для эффективной торговли. Только с ясно указанным направлением, поддерживаемым политической волей с наивысшего уровня, возможно объединение различных заинтересованных кругов для достижения единой объединенной цели.

В настоящее время, Азербайджан не имеет объединенной стратегии содействия торговле или же программного заявления. Усовершенствования произведены в отдельных областях, такие как, подготовка новых законов и положений о торговле. Упрощение торговых процедур, но глобальный курс развития или политика должны быть разработаны для выявления ясных целей и задач для различных исполнительных агентств и заинтересованных кругов, которым они должны следовать. Это также приведет к большей прозрачности для частного сектора Азербайджана.

Азербайджан находится в процессе присоединения к Всемирной Торговой Организации (ВТО). В то же время, для того чтобы быть привлекательными для прямых иностранных инвестиций и увеличить экспортные возможности он не может полагаться исключительно на тарифы и преференциальные концепции для поддержания экспортной конкурентоспособности. Для того чтобы быть конкурентоспособным поставщиком на мировом рынке, Азербайджан должен улучшить качество своей экспортной продукции. Необходимо производить новые продукты и изучать новые рынки. В дополнение, Азербайджан должен развивать инфраструктуру, как со стороны оборудования, так и со стороны прог-

раммного обеспечения для поддержки промышленного и торгового развития. Другим ключевым фактором, увеличивающим конкурентоспособность Азербайджана, является национальная система содействия торговле. Эффективная система содействия торговле является важным компонентом в сохранении торговых возможностей страны. Эффективная торговля даст положительные результаты в виде более дешевого импорта (что частично облегчит проблемы, связанные с существующим торговым дисбалансом).

Важный фактор поощрения к привлечению инвестиций – ускоренный рост частного сектора в экономике, в частности развитие малого и среднего предпринимательства (МСП), а так же их соучастие в иностранных торговых отношениях.

Для преобразований во всех секторах экономики были приняты около 250 законов и более 700 других нормативно-правовых актов.